

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1995

1 □ April

Side 1-80

Sport og bondekultur – om foreningsliv i provinsen i mellemkrigstiden

Niels Kayser Nielsen

Fortid og Nutid april 1995, s. 3–27.

På grundlag af en komparativ undersøgelse af idrætslivet i seks danske sogne i mellemkrigstiden sætter Niels Kayser Nielsen spørgsmålstegn ved den traditionelle modstilling mellem højskoleinspireret gymnastik på den ene side og sportslige aktiviteter som bl.a. boldspil på den anden side. Når idrætshistorien undersøges på lokalt plan, tegner der sig et billede af en langt bredere idrætskultur på landet end hidtil antaget. Et af de spørgsmål, der rejses, er, om gymnastikken nogensinde har haft den indflydelse på landet, som fra mange sider er blevet hævdet.

Niels Kayser Nielsen, f. 1949. Cand. mag. og Ph. D. Uddannet ved Aarhus og Umeå Universitet. Lektor ved Institut for Idræt/Center for Kulturstudier, Odense Universitet. Arbejder især med idrætshistorie, kropskultur og national identitet. Publikationer: *Fra Robin Hood til fodbold – et kulturanalytisk studie i arbejderklassens kropskultur i England i 1800-tallet*, 1992; *Krop og oplysning – om kropskultur i Danmark 1780–1900*, 1993 og *Stil og ballade – paradokser og modstridende tendenser i 1980'ernes kropskultur*, 1994.

Indledning og anledning

Ofte ses et lands og en nations karakteristika bedst udefra. Man taler i den forbindelse om, at man skal opholde sig enten fjorten dage eller fjorten år i et andet land for at finde ud af dets særpræg, medens hjemmeføddingerne har svært ved at se skoven for bare træer. Det er i den forbindelse næppe nogen tilfældighed, at et par af de mere interessante perspektiver fra de senere år på Danmarks historie siden modernitetens gennemslag i slutningen af 1700-tallet er skrevet af udlændinge. Det gælder således den australske historiker Tony Griffiths' værk *Scandinavia* fra 1991. I en bredt anlagt skitse portrætterer han de nordiske landes forskelle og ligheder og påpeger i den forbindelse, hvorledes oliekrisen i 1973 fik afgørende indflydelse på ændringen af den politiske kultur i Norden og bidrog til frembringelsen af det, som han betegner som en »uromantisk nationalisme«. ¹ For Danmarks vedkommende

betyder dette en ændring af en nationalisme, som, om end den udadtil har været stilfærdig og lavmælt, har været nok så dybfølt og indforstået – indlejret som den har været i den konstruktion af forestillingen om den lille, organisk sammenhængende nation, som havde sine rødder i en selvstændig bondestand med en selvgroet kulturel overbygning i form af ikke mindst den særegne danske højskoletradition, som så sit lys i 1800-tallets anden halvdel. ²

Et andet værdifuldt blik på Danmarks historie gennem det sidste par hundrede år er skrevet af den finske historiker Henrik Stenius. Han gør her op med den grundtvigianske selvforståelse, at det såkaldte danske frisind skulle have sin rod i en særlig grundtvigiansk filosofi, og slår i stedet til lyd for det strukturhistoriske synspunkt, at særpræget skyldes en manglende ambition om og evne til at skabe fælles normer for hele den danske nation. ³ Baggrunden herfor er den danske dobbeltkultur, som er et produkt af en særegen

I den grundtvigske selvforståelse hørte aktiviteterne i forsamlingshuset og forkyndelsen i kirken nøje sammen. I Herslev opførte man da også i 1890 forsamlingshuset i umiddelbar nærhed af kirken. Forsamlingshuset i Herslev har gennem generationer været rammen om en væsentlig del af sognets sociale og kulturelle liv. Foto: Troels Kayser Nielsen 1994.

dansk mobiliseringsproces i 1800-tallet. Modsat Sverige, som indarbejdede »folkrörelserna« evolutionært i embedsmandsstaten, modsat Finland, hvor moderniseringen skete fra oven og blev et statsanliggende, og modsat Norge, hvor den alternative modernisering erobrede staten nedefra, opstod der i Danmark et parløb: ved siden af den sfære, som blev administreret af statslige embedsmænd, opstod der først i 1800-tallet en alternativ sfære, der organiserede et nyt samfund i form af først religiøse bevægelser, senere andels- og højskolebevægelse.⁴ Om nogen organisk sammenhængende fællesdansk kultur var der således ikke tale. Snarere holdt de to fløje hinanden i skak.

Inspireret af disse perspektiver rejser der sig imidlertid et par spørgsmål. Foranlediget af Griffiths må man stille sig

spørgsmålene: Skete overgangen til en uromantisk nationalisme først i 1973, og var der tale om en så brudartet afbrydelse af den romantiske nationalisme, som han lader forstå? I anledning af Henrik Stenius' synspunkter må man stille spørgsmålene: Har den danske dobbeltkultur fortsat gyldighed, og hvis ikke, hvor langt op i dette århundrede eksisterer den da? Disse spørgsmål kan også stilles i kort form: Hvor længe eksisterede den danske bondekultur, der ligger til grund for forestillingen om den organiske nationalisme som en særskilt kultur?

En særlig dansk bondekultur?

Her er det imidlertid nødvendigt at præcisere, hvad der forstås ved den

At den svenske gymnastik var en måde at udtrykke sin identitet og selvforståelse på, lyser ud af dette billede af et gymnastikhold fra Svysten omkring 1911. Både påklædning, opstilling og mimik signalerer her et hold selvbevidste gymnaster fotograferet i forbindelse med en gymnastikopvisning. Foto: Niels Reiter, Sæby byhistoriske Arkiv.

danske bondekultur. Dette er ikke et ganske uproblematisk forehavende. Det er således vigtigt at holde sig for øje, om man her primært tænker på produktionsmåden eller på de kulturelle selvforståelser, der knytter sig hertil.

Ser man på produktionsdelen, kan man med en vis ret hævde, at der i løbet af ganske få år efter den anden industrielle revolution i slutningen af 1950'erne sker et endeligt sammenbrud for den danske bondekultur, for så vidt som de andelsmejerier og brugsforeninger på sogneplan, der ellers i mangt og meget havde været omdrejningspunktet for sognets sociale og økonomiske liv, nu hastigt forsvinder.⁵ Problemet er imidlertid, at denne sammenslutningstanke hverken er særlig bondekulturel eller særlig dansk. Med moderniseringen af landbruget i slutningen af 1800-tallet i

form af andelsbevægelsen fuldbyrdes den overgang fra feudal til kapitalistisk organisationsform, som var sat i gang med udskiftningen og overgangen til selveje. I kraft af andelsopbygningen kunne bønderne sikre magten over forædlingen af produkterne og undgå, at denne blev underlagt industrikapitalen. Til gengæld må man holde fast i, at forædlingen blev både industrialiseret og organiseret på kapitalistisk vis, om end ikke privatkapitalistisk. Ligesom man må holde fast i, at andelsbevægelsen også bredte sig til de andre nordiske lande, og således har stået meget stærkt i Finland igennem det meste af dette århundrede, samtidig med at der i Saskatchewan i Canada blev udviklet en lignende form for andelskapitalisme, uden forbindelse til Skandinavien.⁶

Når man da taler om en særlig dansk

bondekultur, skyldes det – i det mindste inden for den grundtvigianske selvforståelses rammer – derfor snarere den ideologiske overbygning, der knytter sig til andelsbevægelsen i form af bl.a. højskoletraditionen med forsamlingshuskultur og en særlig bevægelseskultur i form af den landbogygnastik, der blev skabt i 1880'erne takket være en import af den svenske Ling-gymnastik. Denne blev den danske bondes kropskultur par excellence og var, hævdes det i grundtvigianske kredse, stærkt bidragende til at skabe en særlig dansk bondeidentitet, idet denne identitet via forsamlingshusgymnastikken blev inkorporeret og gik bonden i blodet som en særlig kulturel kapital, der distinktivt profilerede ham i forhold til arbejderklasse og borgerskab, som dyrkede sport.

Imidlertid kan der også på dette område være grund til at tage forbehold. Således har Henning Ringgaard Lauridsen på grundlag af lokalhistoriske studier på Lemvig-egnen godtgjort, at andelsbevægelsen ikke var et særligt grundtvigiansk forehavende, idet den blomstrede, uanset om sognet var præget af grundtvigianismen eller Indre Mission, eller det var uden noget særligt retningspræg.⁷ Fra Sydjylland ses endvidere eksempler på, at andelsbevægelsen havde ondt ved at varetage alle bønderns interesser: i Sdr. Stenderup satte gårdmændene sig gerne på flæsket på bekostning af husmændene.⁸ Endelig bør det påpeges, at selve foreningstanken ikke var hverken særligt landlig eller særligt dansk. Det danske foreningsliv er en del af den generelle foreningsmobilisering, der med udgangspunkt i byerne finder sted overalt i Europa i 1850'erne og 1860'erne, som oftest med udgangspunkt i henholdsvis nationalliberale kredse og arbejderklassen.⁹

Det hører ligeledes til den danske grundtvigianske gårdmandskulturs kæreste myter, som senest er blevet fremført med kraft i Ove Korsgaards over-

sigtsværk *Kampen om kroppen* fra 1982, at der historisk set skulle være et modsætningsforhold mellem på den ene side den idræt, som udspringer af højskolebevægelsen, og som hævdes at lægge vægt på en harmonisk kropsudvikling, og på den anden side sporten, som siges primært at betone konkurrence og præstation og derved negligere leg, socialt samvær og bevægelsesglæde. Ligeledes at dette modsætningsforhold blev etableret allerede i slutningen af forrige århundrede, da højskolebevægelsen introducerede den svenske Ling-gymnastik som sin foretrukne idrætsform, medens byborgerskabet og arbejderklassen samtidig sluttede op omkring den nye engelskimporterede sport. Desuden at denne modsætning skulle være baseret dels på eksterne forhold som politik og kultur, dels på idrætsinterne forhold, og endelig at den danske landbogygnastik holdt sig stærkt helt op til 1960'erne, hvor velstandsbølgen sætter ind.¹⁰

Trods kritik af denne idrætshistoriske gårdmandsline¹¹ og påpegning af, at også højskolegymnastikken var led i et alment rationalistisk og modernistisk oplysningsprojekt, der var stærkt tysk-påvirket,¹² nyder det synspunkt fortsat fremme, at der indtil skibbruddet i 1960'ernes velstandsturbulens er tale om en livskraftig og særegen dansk landbogygnastik som led i en særlig dansk bondekultur. På produktionssiden havde det danske landbrug med sin tvetydige holdning til modernitet i form af industrialisering og kapitalisering århundredet igennem været i stand til gradvis at indarbejde moderne driftsmetoder i produktionen, således at dette fundament gradvis blev mere skrøbeligt, men på det kulturelle felt holdt man fanen højt og kunne overleve takket være bl.a. et blomstrende kulturliv på landet i form af de mange foreninger.¹³

Det er nu tesen her, at det måske snarere forholder sig omvendt: at det er

den kulturelle overbygning, som gradvis udhules og moderniseres, medens produktionen centreret omkring andelsmejeriet og konsumtionen med centrum i brugsforeningen stort set uhindret holder skansen til 1960'erne. Indtil da havde man som i Taulov hyldet mottoet: *Det er en ringe gård, der ikke kan føde en doven.*¹⁴ Men fra da af må gårdmændene selv i arbejdstøjet, som afløsere for de karle, daglejere og husmænd, der nu bliver industri- og byggearbejdere. Måske forholder det sig således, at den danske bondekultur – i det mindste hvis vi nøjes med at se på idrætsforeningsandelen og den gymnastiske tradition – allerede var blevet væsentligt svækket i mellemkrigstiden, dvs. i den periode, hvor vi er vidne til en tiltagende modstilling mellem på den ene side Dansk Idræts-Forbund (DIF) og på den anden side De Danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger (DDSG&I) og De Danske Gymnastikforeninger (DDG) som de to »folkelige« idrætsorganisationer med rod i bondekulturen.

Procedure, metode og materiale

At Korsgaard i sin bog konsekvent gennemfører sit synspunkt, at landbogymnastikken stod stærkt på landet helt op til 1960'erne, skyldes antagelig, at han i meget ringe udstrækning har foretaget lokalhistoriske studier og stort set bevæger sig på et synteseplan. Der kan derfor være grund til at inddrage lokalhistoriske undersøgelser af idrættens historie, der ikke kun anskuer idrætten institutions- og organisationshistorisk, men også ser på dens social- og kulturhistorie – i lokalt perspektiv. Herom ved vi endnu kun ganske lidt i Danmark, hvilket formodentlig må tilskrives den danske idræthistoriske forsknings unge alder.

I Sverige forholder det sig derimod anderledes. Her står den lokalhistoriske idrætsforskning stærkt, ikke

mindst i Göteborgområdet med omdrejningspunkt i Idrottsmuseet dér. Og at lokale idræthistoriske undersøgelser kan bidrage til en facettering af den generelle rigshistorie har man et godt eksempel på i *Svenska Idrottshistoriska Föreningens Årsskrift* 1993. Her klargør Christer Ericsson i en artikel om bandyspil og »brukssamhälle« i Bergslagen en tydelig skelnen mellem en traditionel patriarkalsk formynderkapitalisme, der ikke har nævneværdig brug for idrætten, og en moderne deltagerkapitalisme, der bruger sporten som led i opbygningen af en didaktisk tilvænnning til et moderne social-liberalt samfund bestående af virksomhedsledere og medarbejdere og dermed en kulturel modernisering, sådan som det fremgår af analysen af et ellers isoleret samfund som Lesjöfors midt inde i de värmlandske skove.¹⁵ Her bidrager sporten til socialt samvær, og den er stærkt medvirkende til fornemmelsen af lokalt tilhørsforhold. Den slags undersøgelser, der ser det store i det små og omvendt, og som fastholder værdien af lokalstudier som supplement og korrektiv til idrættens rigshistorie, kunne vi godt lære af i Danmark, hvor den lokalhistoriske idrætsforskning endnu er uhyre sjælden.

Det følgende er et forsøg på i miniformat at råde bod herpå, ligesom det er et forsøg på at problematisere Korsgaards modstilling mellem højskoletraditioner og landbokultur på den ene side og moderne sport på den anden side. Ad den vej kan der måske også kastes lys over de spørgsmål, der indledningsvis blev rejst i tilslutning til Stenius' og Griffiths' synspunkter om den generelle danske politiske kultur i dette århundrede.

Mere konkret skal der foretages en undersøgelse af idrætslivet i seks danske sogne i mellemkrigstiden med hovedvægten lagt på 1930'erne, dels i form af en beskrivelse og analyse af de enkelte sognes idrætsliv, dels i form af en

komparativ undersøgelse heraf med en tilhørende perspektivering. Det primære materiale vil i de fleste tilfælde være gymnastik- og idrætsforeningers jubilæumsskrifter, i et enkelt tilfælde upubliceret materiale i form af protokoller fra idrætsforeningen. I et par tilfælde er der desuden undervejs sket suppleringer i form af interviews. De seks foreninger er hjemmehørende i henholdsvis Søvind mellem Horsens og Odder; Trelde og Herslev i Trekantområdet mellem Kolding, Vejle og Fredericia; Gudbjerg på Sydfyn, Syvsten i Østvendssysel samt Espergærde ved Helsingør. Undervejs vil der blive foretaget udblik til enkelte andre foreninger, herunder Vejen Sportsforening med dens tætte forbindelser til Askov Højskole.

Valget af dem er bestemt dels af ønsket om geografisk spredning, dels af den omstændighed, at deres jubilæumsskrifter hører til de fyldigste og mere kulturhistorisk prægede, hvilket muliggør en bredere kortlægning af idrættens social- og kulturhistoriske dimensioner end blot og bar annalistik. For Herslevs vedkommende er der desuden tale om et fyldigt upubliceret materiale, idet der foreligger såvel en foreningsprotokol som en regnskabsprotokol vedrørende idrættens økonomi.

Der er således tale om en historisk undersøgelse, der kombinerer kildestudier med metodiske greb fra den forsknings- og fremstillingsgenre, der kalder sig historisk antropologi, og som står væsentligt stærkere i Sverige end herhjemme, for så vidt som den i langt højere grad har udviklet en selvstændig metodik med hovedvægten lagt på betydnings- og fortolkningsanalyse.¹⁶

Søvind

Søvind er en landsby mellem Horsens og Odder. Dele af det sogn, den ligger i, strækker sig ned til Horsens Fjords nordside. Her startede den organise-

rede idræt med skytteforeningens oprettelse i 1884, hvor man også dyrkede gymnastik. Som så mange andre steder var idrætten i starten et hankønsanliggende, men de første kvinder kommer dog med i foreningen allerede i 1890, og som flere andre steder på landet kommer der kvinder med i bestyrelsen i mellemkrigstiden. I Søvind sker det i 1928.¹⁷ Idrætten var fortrinsvis Niels Bukh-domineret gymnastik for karlenes vedkommende og Snoghøj-gymnastik for pigerne, men i løbet af 1920'erne begynder fodbolden at vinde indpas. I 1922 stiftes en selvstændig fodboldforening, som dog kun synes at have eksisteret et enkelt år, hvorefter Gymnastik- og Idrætsforeningen selv tager fodbold på programmet, antagelig for at sætte skub i foreningen. Problemer med at finde en egnet spilleplads gør dog starten lidt famlende. Til gengæld blev Søvind i 1930'erne en håndboldlandsby, formodentlig fordi denne idræt var mindre pladskrævende. Håndboldspillet blev hurtigt en succes, og ved en af klubbens årlige sommerfester, i august 1941, deltog ikke mindre end 86 håndboldhold med i alt ca. 600 spillere.¹⁸

Til trods for denne succes havde man dog til stadighed problemer med at skaffe en sportsplads. Og historien herom kan samtidig illustrere situationen i de kommuner, hvor de folkevalgte ikke havde sans for idrættens sociale og kulturelle betydning. Vilkåret i mellemkrigstiden var her som andre steder at leje sig en græsmark hos en gårdmand, men det var ikke altid, foreningens ønsker passede med gårdmandens planer om afgrøder, ligesom prisen for leje svingede meget. Nogle skulle havde 100 kr. i afgift; medens andre bønder var mindre griske og tilfredse med en kasse gode cigarer som betaling.

I længden var en sådan situation uholdbar, og i 1942 fik Søvind-Gangsted sogneråd første gang en ansøgning om medvirken til fremskaffelse af en sportsplads, men man »syltede« sagen

med den begrundelse, at man skulle tage stilling til en ny skoleordning. En fornyet ansøgning i 1944 svarede sognerådet på i 1945: man havde nedsat et udvalg. I 1949 indkalder idrætsforeningen så til en ekstraordinær generalforsamling, da tålmodigheden nu er ved at være slut. Denne gang svarer sognerådet, at man vil afvente en undersøgelse vedrørende placeringen, som en ingeniør skal foretage. Først i december 1952 vedtager sognerådet endelig, at man i 1953 vil købe et areal til idrætslivet.¹⁹ Så lang tid kunne der gå, inden et sogneråd indså idrættens kulturelle værdi. Om nogen aktiv opbakning bag og forståelse for idrætten og idrætsforeningslivet kan man næppe tale. Det er svært at se forståelse for foreningslivet som en del af landbokulturen i Søvind. Andre steder så det imidlertid anderledes ud.

Trelde

En skildring af idrætslivet i landsbyen Trelde kan samtidig tjene til belysning af, hvorledes idrætten indgik i den øvrige landsbykultur i mellemkrigstiden. Dette er bl.a. muligt takket være udgivelsen af et usædvanlig godt og fyldigt jubilæumsskrift i 1988²⁰ samt et tidligere jubilæumsskrift, som på traditionel vis koncentrerer sig om idrætsforeningens egen historie uden nævneværdig inddragelse af ikke-idrætslige forhold.²¹ Endvidere støttes fremstillingen af interviews med nuværende og tidligere Treldeborgere.

Den organiserede foreningsidræt i Trelde går tilbage til skyttebevægelsen, og en af de ledende skytteforeningsfolk i Vejle Amt, Jens Skytte, var fra Trelde.²² Han er en central skikkelse i den svenske gymnastiks historie i Danmark, for så vidt som han, i den periode hvor han var redaktionssekretær ved *Højskolebladet* sammen med Askov-folk som Poul la Cour, Laurids Vig, Jørgen Ras-

mussen Kirkegaard og Jens Schrøder samt den senere gymnastikinspektør K. A. Knudsen, indgik i den såkaldte »Norlander-tylvt«, dvs. den gruppe af tolv mænd, som i 1885 gennemgik et tomåneders kursus hos kaptajn C.H. Norlander i Lund og derefter vendte hjem og deltog i udbredelsen af denne gymnastikform. Jens Skytte, der som ung på Fyn, hvor han var lærer ved Vester Skjerninge Højskole, havde lært både Mads Hansen og Anton Nielsen at kende, var da en mand på knap 40 år. Både han og broderen Niels Skytte var ivrige skytter og jægere,²³ og Jens Skytte var i perioden 1887–1892 medlem af skyttebevægelsens amtsbestyrelse for Vejle Amt.

Om skyttebevægelsen i Trelde på denne tid ved vi imidlertid ikke meget. Men så meget vides, at skytteforeningen langtfra var nogen stabil og livskraftig forening. Den nedlægges og genoprettes ved flere lejligheder. Bl.a. fordi sognerådet ikke er meget for at give støtte til den. I det skelsættende år 1901 halverer man således tilskuddet, og i 1915 nægter sognerådet helt at give fortsat støtte til skydningen, hvorefter den gradvis dør ud. Den kunne således ikke overleve ved egen kraft.²⁴ Jens Skytte med rod i de »heroiske« provisorie- og gendarmeritider, hvor idrætten blev politiseret som led i kampen mod Estrup-regimet, må have græmmet sig.

Der kan derfor være grund til at nøjes med at fokusere på Gymnastik- og Idrætsforeningens historie, som daterer sig tilbage til 1922, hvor den stiftes af en række unge mennesker med Ollerup-erfaringer. Af samme grund er der den første halve snes år udelukkende gymnastik på repertoiret, men også folkedans og fester hører hjemme i billedet. Gymnastikken foregik to steder i sognet. Dels i Trelde Forsamlingshus, bygget 1908, dels i Egeskov Gymnastikhus, som var opført 1910 i tilslutning til skolen sammesteds. Faciliteterne var spar-

tanske. Der var ingen omklædningsrum, intet bad, og salen var fuldstændig kold. Man klædte om i iskolde lokaler, placerede sit tøj på bænke og borde og gik så i bare tæer i gang med at gøre gymnastik på det bare gulv, som var godt snavset, idet salene også brugtes til sognets fester og møder.

Der blev også holdt fester i gymnastikforeningen. Der var to kategorier: De almindelige baller for alle medlemmer med levende musik, og den »lille fest« alene for aktive gymnaster. Her var til gengæld den hyggelige komsammen i centrum. Man lavede f.eks. en »avis«, dvs. et causeri om gymnasterne og deres gøren og laden, som især var baseret på sladder og kærlige hib. En sådan »avis« fortæller i kortform om et lidt indelukket socialt netværk på landsbyplan, men giver samtidig et kulturelt tidsbillede af tidens modetendenser. Den kunne f.eks. lyde som følger:

Hvad man ikke kan tænke sig.

Anna Nielsen uden Veninder, Søren Franks Motorcykel i Orden, Helge Aamand i Teater, Anna Ladegaard i gammel Kjole, Laurits Hansen uden Kæreste, Lotte Frank uden Skrammer, Obel uden Æblekage med Flødeskum, Hans Ole uden »Smøg«, Asta Frank med kvik og opvakt Mine, Eli Sejr uden sin Mors Galochestøvler, Danne Nielsen alvorlig, Ellen Oeman uden snakketøj, Mary Glargaard uden Palsgaard, Harald Jensen på Østerbygaard, Sigrid Thuesen med lange Skridt, Ane Dahl uden Selskab, Lille Georg beskeden, Bertel Aamand uden »et stille Haab«, Kristian Jensen uden Pjat, Anna Hansen uden Rejenet, Dagmar Hansen med et stort Smil, Søren Ladegaard svede til Gymnastik, Henrik Nielsen som Gymnast, Søren Thuesen uden en Vittighed, Kristian Ousen med høje Hæle, Ditte Frank uden en Kurv.²⁵

Rent organisatorisk vidner de ustandselige formandskift og bestyrelsesud-

skiftninger i perioden op til ca. 1935 om vilkårene for foreningsarbejde i tiden. Sognets unge forlader landsbyen, enten for at tjene på gårde udensogns eller for at tage på højskole, landbrugsskole, husholdningsskole etc. Det danner selv sagt ikke det bedste grundlag for foreningsarbejdet. Alene i årene 1928–1935 er der ni formænd, og det har da også med mellemrum knebet med at kunne samle gymnastikhold.²⁶ Stabilitet i foreningslivet kommer der først, når de unge er så meget op i årene, at de igen bliver fastboende. Det sker i Trelde midt i 1930'erne, hvor en ny generation er kommet til. Vi kan se det derved, at der nu i en lang årrække er tale om lange formandsperioder, samtidig med at udskiftningen i bestyrelsen reduceres. Det har i høj grad været enkelte aktive personer med overskud, som har stået i spidsen. Men også folk med nye ideer. Vagn Favrholt fra Treldegård, som senere skulle blive en fremtrædende amtspolitiker, vender i 1936 tilbage fra Ollerup og bliver straks leder af karlegymnastikken og formand for foreningen, får den på ret køl og sætter skub i tingene med et målbevidst forenings- og idrætsarbejde.

En af forudsætningerne herfor er, at der nu satses ikke kun på gymnastik i vinterhalvåret, men også på håndbold om sommeren, således at ungdommen kan dyrke idræt hele året. Det styrker tilsyneladende både idrætten og det sociale fællesskab. Ikke så snart er håndbolden begyndt i sommeren 1936, før foreningen holder sin første sportsfest med håndboldkampe, cykelringridning og bal bagefter for både foreningens egne medlemmer og idrætsgæsterne fra Taulov og Pjedsted. Og senere på sommeren inviteres Treldepillerne selv ud til flere sportsfester.

Med den nye idræt kom der liv i den lidt indspiste og stagnerende forening. Sportsfesterne bliver en årligt tilbagevendende begivenhed, og dermed øges det sociale og festlige samkvem i det

Fra 1936 tog man i Trelde Gymnastik- og Idrætsforening også håndbold på programmet, og det satte nyt liv i foreningen og gav øget tilslutning også til gymnastikken, som det fremgår af dette billede fra gymnastikopvisning i Trelde forsamlingshus i 1943. Foto sillet til rådighed af Hans Jochumsen, Trelde.

hele taget med de øvrige landsbyer på egnen. Håndbolden var et nyt frist pust, der bidrog til at bringe Trelde ud af sin tornerosesøvn. Sportsfesterne rundt omkring på egnen sommeren igennem markerede en helt ny situation i forhold til den traditionelle lokale gymnastikopvisning i forsamlingshuset sidst på vinteren. Om det så er hygiejnen i forbindelse med idrætten, synes den at have haft gavn af håndbolden: Efter træning, som i starten foregår ved Strandgården, kunne man bade i fjorden.

Håndboldens fremmarch skete imidlertid ikke uden opbakning fra sognerådets side, sådan som vi kan se det af sportspladsforløbet. Dette kan groft inddeles i fire faser. I den første, i 1930'erne, har man ingen fast spilleplads, men låner og lejer sig ind hos gårdmændene, gerne hos dem hvis børn selv dyrker idræt. Det er imidlertid besværligt, da man først må fjerne kokas-

serne fra marken og dernæst stille målene op og tage dem ned igen efter træning.

Dette ændres delvis i anden fase, da sognerådet fra 1940 begynder at afholde udgifter til sportsplads om sommeren og anviser håndboldspillerne plads. Ganske vist skifter banerne fra år til år, men et fremskridt er det ikke desto mindre. Tredje fase indvarsles 1948, hvor sportspladsen gøres permanent i form af en plads i såvel Trelde som Egeskov. Fjerde fase indtræder så i 1954, hvor der anlægges et stort, samlet idrætsanlæg omkring den nye, store kommunale forsamlingsbygning i Bøgeskov midt i sognet. Således bidrog et fremsynet sogneråd til idrættens fremme. At der så var en tæt social og delvis familiær relation mellem ledelsen af sogneråd og idrætten har næppe været nogen ulempe. Det forringer ikke indsatsen.

Sammenlagt er det tydeligt, at den omstændighed, at der kommer boldspil på idrætsrepertoiret i Trelde, i høj grad har bidraget til udviklingen af sognets samlede sociale og kulturelle liv i mellemkrigstiden. Idrætten bidrog til at åbne det snævert lokale og indelukkede, samtidig med at man styrkede det sogneinterne samvær.

Gudbjerg

Efter disse to jyske landsbyklubber kan man passende vende blikket mod Sydfyn, til Gudbjerg beliggende i det gamle Svendborg Amt, som ved siden af Sorø amt nok er det mest typiske »skytteamt« med en særlig tradition for tilknytning til skyttebevægelsen.²⁷ Gudbjerg Idrætsforening er en af de tre foreninger, der i dag indgår i storforeningen GOG, som er en sammenslutning af idrætsforeningerne i Gudbjerg, Oure og Gudme.

Kildemæssigt er vi her i den situation, at et jubilæumsskrift fra foreningen fra 1966 både fungerer som beretning og levning: man sondrer her skarpt mellem skydning, gymnastik og idræt og omtaler meget sigende den sidste gren som »vel nærmest et opsamlingssted for al anden idræt end skydning og gymnastik«. Hvad der opfattes som det primære, er der ingen tvivl om. Til gengæld må det også fastholdes, at alle tre aktiviteter foregår inden for én og samme forening. Modsætning mellem skydning og gymnastik på den ene side og sportivt boldspil på den anden side er der ikke tale om, end ikke her i »skytte- og delingsførererbæltet«. I nabolandsbyer såsom Skårup ses en tydelig foreningsadskillelse mellem gymnastik og boldspil,²⁸ men således ikke i Gudbjerg.

I 1920'erne fandtes der her i god overensstemmelse med egnens generelle praksis en Skytte- og Gymnastikforening med aktiviteter, der var præget af nærheden til Ollerup Gymnastikhøjsko-

le, og et lederpar, som skønt uden delingsføreruddannelse var stærkt Niels Bukh-påvirkede.²⁹ Da de flytter fra sognet i 1929, er der imidlertid ikke kraft og vilje til at videreføre arbejdet, og foreningen ligger stille i ca. tre år, hvor både gymnastikken og skydningen synes at gå en langsom død i møde og først kommer på fode igen i 1932 og 1933. Vinteren 1933/34 overtager gårdejer Jakob Dyhr, lige hjemvendt fra Ollerup, karlegymnastikken og bliver den ny inspirator med en tydelig påvirkning fra Kristian Krogshede.³⁰ Sammen med broderen Rasmus sætter han skub ikke kun i gymnastikken, men også i atletikken, ligesom han introducerer svmandshåndbold, hvor Gudbjerg hurtigt bliver et af Sydfyns bedste hold. At håndbolden virkelig blev en succes, kan man se af den omstændighed, at 4. herrehold i 1942 bliver hovedkreds vinder og vinder amtsmesterskabet for 4. hold. Der har været mange håndboldspillere i Gudbjerg i disse år. I 1945 vinder 3. herrehold hovedkredsen, medens 4. holdet gentager succesen i 1947 og atter vinder amtsmesterskabet.

Ud over gode spillere og energiske og målbevidste ledere skyldes denne succes givetvis også de gode baneforhold på Gudbjerglund. Dette anlæg var blevet oprettet i 1920'erne på initiativ af en række lokale grundtvigianere med højskoleforstander Thøger Dissing, Vejstrup, i spidsen som en møde- og mindeplads ved de gamle oldtidsminder på Gudbjerg præstegårdsmarker. Denne mødeplads skulle kunne benyttes af enhver forening eller institution til kirkelige og folkelige møder samt til idrætslige stævner. Her blev de årlige hovedkredsgymnastikstævner afholdt fra omkring 1930, men desuden fik Jakob Dyhr i 1934 af anlæggets bestyrelse tilladelse til at rydde nogle træer i den nordlige del af anlægget, således at der kunne blive plads til en håndboldbane og en sandgrav til atletik, ligesom grusgangen i Gudbjerglund blev brugt til

løb.³¹ Målt med datidens forhold rådede man her over et tip-top anlæg.

Krigsårene blev i Gudbjerg som så mange andre steder i landet en opgangsperiode for idrætten. Ikke kun gymnastik, skydning og håndbold, men også folkedans og badminton – i en selvstændig badmintonklub – stod på programmet i disse år med stor tilslutning.³² Badmintonklubben arrangerede udflugt til Svendborg, hvor man spillede kampe på tennishallens fem baner og derefter fortsatte til Thurø Kro, hvor der var selskabeligt samvær. Også skytte-, gymnastik- og idrætsforeningen, der i krigsårene blev ledet af Ludvig »Smed« Pedersen, arrangerede udflugter. På en cykeludflugt til Tåsinge havde smeden endda haft held til at skaffe en flaske brændevin, som gjorde vældig lykke. Skydningen i denne forening

havde imidlertid trange kår. Da påbudet kom om tvangsaflevering af rifler, måtte man gå over til at skyde med bue og pil, og nogle af foreningens medlemmer blev dygtige bueskytter, ligesom man konkurrerede på luftbøsser, så i stå gik denne del af foreningens arbejde ingeniunde – samtidig med at opbakningen bag foreningsarbejdet var i kraftig vækst i disse paradoksale år, ikke mindst på det sportslige område.

Til trods for at Gudbjerg er beliggende midt i det traditionelt set »vakte« sydfynske område og på trods af forbindelser til højskoleverdenen, har dette – som i Vejen hvor Askov Højskole og Sportsforeningen fra starten arbejdede tæt sammen³³ – aldrig forhindret, at den sportslige side af idrætten har været højt prioriteret siden introduktionen af sport i 1930'erne, samtidig med

En sportsgren, der blev taget op i mange idrætsforeninger i mellemkrigsårene, var badminton. Her er Espergærde Idrætsforenings badmintonspillere fotograferet i salen på Hotel Gefion. Foto: Espergærde Idrætsforening.

Bordlodningsbilen fra 1937 med chaufføren Esther Christensen og en af de aktive lodseddelsælgere.
Foto: Espergærde Idrætsforening.

at »gamle« idrætter som skydning og gymnastik (eller »gim'stik« som Ludvig Smed sagde) er blevet ført videre. Det skyldes ikke mindst et permanent højt medlemstal i forhold til sognets indbyggertal og en stærk opbakning fra lokalbefolkningens side.³⁴ Denne opbakning skulle blive endnu mere udtalt i efterkrigstiden, hvor GOG – sammenlutningen af idrætsforeningerne i Gudbjerg, Oure og Gudme – blev en realitet. Det er ligeledes kendetegnende, at lederne i Gudbjerg altid er blevet rekrutteret fra et bredt udsnit af sognets befolkning. Det har aldrig været sognets »spidser« alene, som har tegnet billedet. Også i den henseende kan man tale om en bred og folkelig idræt i Gudbjerg. På den anden side må man også hæfte sig ved den ejendommelighed, at en så folkelig idræt som fodbolden, på nær et par forkølede tilløb i tyverne, ganske lyser ved sit fravær i hele mellemkrigstiden i Gudbjerg. Faktisk skal vi helt

frem til 1960, før der bliver spillet organiseret fodbold i Gudbjerg. Det er formodentlig dette, der danner baggrund for, at håndbolden gennem de sidste tyve år har været den altdominerende sport.

Espergærde

I en anden ende af landet, i Espergærde ved Helsingør, mærker man på den ene side nærheden til Helsingør som en aktiv og driftig idrætsby, på den anden side at Espergærde-idrætten også har sin egen land-profil i mellemkrigstiden.³⁵

Idrætslivet tog sin begyndelse kort før 1. verdenskrig, da senere viktualiehandler Hans Petersen startede et karlehold i gymnastik i Mørdrup forsamlingshus. Da han blev indkaldt til militærtjeneste, overtog gartner Valdemar Nellemann gymnastikken, men interes-

sen ebbede ud under 1. verdenskrig og blev først vakt igen i årene 1922–1924 med et nyt karlehold, som denne gang øvede i Hotel Gefions sal. I 1925 dannede man en gymnastikforening omfattende Snekkersten, Espergærde og omegn, der først holdt til i gymnastiksalen ved Snekkersten Skole, og da der i 1927 ligeledes kom gymnastiksal ved Espergærde Skole, kunne man udvide med yderligere to hold. Også her viser det sig, at det ofte er idrætsfaciliteterne, som sætter gang i idrætslivet på lokalt plan, ikke omvendt. Og selv om Snekkersten falder fra, lever gymnastikken i Espergærde videre.

Der blev imidlertid også spillet fodbold. Hvor langt tilbage det går, ved man ikke med sikkerhed, men det synes at ligge fast, at nogle drenge omkring 1925–1926 dannede Espergærde Boldklub, og at man spillede en række kampe inde i Helsingør på det gamle Grønnehave-anlæg mod klubber som Skjold, Olympia og Søstjernen. I 1929 køber man et jordareal til egen fodboldbane og udvider dette i 1933. Imidlertid indtræffer der herefter – som så mange andre steder – en sløjhedsperiode, hvor det kniber med både spillere og ledere til foreningslivet, og i 1935 foretager man derfor under festlige forhold på byens førende hotel, Gefion, en sammenslutning af Espergærdes to foreninger, i hvilken anledning bryggeriet Wiibroe i Helsingør donerede en kærkommen hilsen på flasker og fik et dundrende hurra som kvittering.³⁶

Den nye forening, Espergærde Idrætsforening, gik straks i gang med et stort og ambitiøst arbejde for at skaffe penge i kassen. I 1937 vovede man det djærve foretagende at bortlodde en bil, noget som ellers kun storklubber gav sig i kast med. Lodseddelsalget i den forbindelse foregik over det meste af Nordsjælland og indbragte hele 4.000 kr. i overskud. Disse penge gik blandt andet til forbedring af de sanitære forhold i klubben, og det kunne der nok

være brug for. I det gamle omklædningsrum var der nemlig ikke brusebad. I stedet havde man bygget et stillads med en kæmpetønde. Heri pumpedes med håndkraft vand fra den nærliggende bæk, så at spillerne på den måde kunne få et bad efter kamp. Disse primitive forhold kunne dog ikke fungere i det lange løb. Dels svingede vandstanden i bækken, dels blev den også brugt som afløb fra kostaldene. I takt med, at der kom penge i kassen, flyttede man så omklædningsrummet og fik indlagt vandværksvand.³⁷ Stilstanden i begyndelsen af 1930'erne blev her som andre steder vendt til et højt aktivitetsniveau i slutningen af tiåret.

Espergærde Idrætsforening er også typisk ved, at opslutningen bag foreningen steg yderligere under krigen. Sammenholdet og kammeratskabet indadtil i klubben nød tilsyneladende godt af den ydre trussel, ligesom byens borgere og landliggerne i stigende grad bakkede op om sporten. Mange steder indebar krigen en opgangsperiode for idrætten på lokalt plan: dels var det sværere at komme omkring, så at ungdommen ofte var henvist til det lokale foreningsliv, dels blev foreningslivet en form for national manifestation. Nogle steder – f.eks. i Tønder – blev idrætslivet også centre for modstandsgrupper.

Som eksempel på opslutningen bag og sammenholdet omkring Idrætsforeningen under krigen kan man nævne badmintonspillet. Det var i Espergærde skabt ved, at Borger- og Håndværkerforeningen i 1934 tog spillet på programmet. Der blev indkøbt to ketsjere og med skrivekridt optegnede man så en bane på Hotel Gefions dansegulv.³⁸ Under disse omstændigheder var badminton de første år nærmest et selskabsspil, der blev spillet uden nogen form for organisation og konkurrence. Først fra 1936 blev der lavet en egentlig ledelse, som gik i gang med at lave turnering. I efteråret 1943 ophørte imidlertid badmintonspillet i Håndværker-

Sammenholdet under krigen smittede også af på idrætsforeningerne. I Espergærde sluttede byens borgere og landliggerne således op omkring Espergærde Idrætsforenings arbejde. Et udslag heraf blev »landliggerkampene«. Ved den første landliggerkamp udfordrede idrætsforeningen de gamle landligger-oldboys til kamp om 11 gode cigarer – en sjælden vare på det tidspunkt. Arrangementet blev en stor succes med 1.500 tilskuere. Denne kamp fulgtes af flere lignende dystre, som alle blev sommerens store festforestilling. Foto: Espergærde Idrætsforening.

foreningen, men til gengæld blev Espergærde Badmintonklub oprettet, ligesom Idrætsforeningen under 2. verdenskrig også lavede en badmintonafdeling; de blev i 1945 blev sluttet sammen som en selvstændig badmintonafdeling inden for EIF.³⁹

Espergærde-idrætten viser også, hvorledes en lille forening i mellemkrigstiden og under krigen var afhængig af velyndere, der var velvilligt indstillede overfor idrætten. I dette tilfælde dukker især tømrermester Hans Arp og viktualiehandler Hans Petersen op. Førstnævnte donerede således i 1940 klubben en flagstang, da baneanlægget dette år blev udvidet, medens sidstnævnte sørgede for et flag, når nu man havde fået en flagstang, ligesom han heller ikke var smålig, når det drejede

sig om at skaffe en ny bold.⁴⁰ Men også et så moderne fænomen som »ildsjæle« dukker op i den forbindelse, om end man ikke brugte den slags ord. I Espergærde dukker således navnet Tjelle Tjellesen, søn af den anden tømrermester i byen, op igen og igen som en sådan »ildsjæl«. Han var medstifter af Idrætsforeningen i 1935, virkede som sekretær i bestyrelsen igennem mange år, spillede fodbold og ikke mindst badminton, boksede, gymnasticerede og dyrkede cykling i foreningen Kronborg i Helsingør. I Espergærde var han desuden en slags »krumtap« i Idrætsforeningen. Han er én af de mange, normalt navnløse idrætsengagerede, der – på lokalt plan – har levet et liv i idrættens verden og brugt det meste af fritiden på idræt, dels som aktive, dels som ledere, træ-

nere og altnuligmænd – og det er måske denne sidste funktion, der har været den allervigtigste i dagligdagen.

Endelig viser Espergærde-idrætten også, at det langt fra var bønderne, som holdt liv i foreningen. Her er der snarere tale om håndværkere og forretningsdrivende. At sætte lighedstegn mellem bondekultur og foreningsliv ville her være et betænkeligt forehavende. Enkeltindividers ildhu er mindst lige så afgørende, ligesom en lang række af foreningsaktiviteterne i Espergærde ikke havde forsamlingshuset, men det mon-dæne hotel Gefion som omdrejningspunkt.⁴¹

Syvsten

Også i Syvsten i Vendsyssel har der været »ildsjæle«. En af dem hedder Thorvald Eriksen. Han er med, da idrætsforeningen stiftes en augustaften i 1938. Han er med i orkestret »Syvsten Savværk« – det hed man, fordi et af or-

kestrets medlemmer spillede på sav – som sammen med »Gøglervognen« efter 2. verdenskrig spillede ved de månedlige klubaftener med kaffebord og forskellig underholdning ved lokale amatører. Han er træner for håndboldpigerne sidst i 1940'erne. Han spiller back på fodboldholdet i 1950. Han sidder stadig i bestyrelsen ved klubbens 15 års jubilæum i 1953. Og da man i 1955 har en masse kvindelige gymnaster, men ingen leder, bliver Thorvald Eriksen sendt på et tre dages delingsførerkursus på Vrå Højskole og går så i gang med både et dame- og et pigehold. Så sent som i 1963 ser man ham på et fotografi som træner for Syvsten Idrætsforenings damejuniorer, der dette år var med ved danmarksmesterskaberne. Og således er han – sammen med et i det hele taget yderst aktivt idrætsforeningsmiljø – med til at lægge fundamentet til den tradition for damehåndbold på eliteniveau på Syvsten-egnen, som er repræsenteret ved Lyngså-pigerne, der sammen med GOG'erne er det ene af de to landsbyhold,

»Ildsjælen« i Syvsten Idrætsforening, Thorvald Eriksen (i mørkt tøj) fotograferet sammen med gymnasterne i Syvsten Idrætsforening 1950–1951. Foto: Sæby byhistoriske Arkiv.

som op igennem 1980'erne og 1990'erne har spillet i kvindernes 1. division. Det er altid foregået med Syvstenhallen som hjemmebane.

Det var der nok ingen, der havde regnet med i 1938, da Thorvald Eriksen, som dengang sad i bestyrelsen for ungdomsforeningen, en aften tilfældigvis traf to andre bestyrelsesmedlemmer hos den lokale barber, hvor de blev enige om, at der skete for lidt i den kedelige ungdomsforening, og at der kunne være brug for at have nogle idrætsaktiviteter at samles om i stedet.⁴²

Også på den front var der stilstand i Syvsten i 1930'erne. Man havde ganske vist sidst i 1920'erne spillet lidt fodbold på en mark bag ved Karla Pedersens hus, og der fandtes også en gymnastikforening, som imidlertid ind i 1930'erne, i lighed med f.eks. Trelde og Espergærde, var ved at gå en stille død i møde, og da ungdomsforeningen ligeledes skrantede, måtte der nyt til.

Samme aften fik man tilsagn hos en bondemand om at måtte benytte en af hans marker som bane – dog først efter at køerne var drevet ind til malkning om aftenen. Næste dag blev der bestilt en bold fra Therkeldsens Sportsmagasin i Aalborg til 22 kr., og så gik man i gang. I 1939 var man deltager i en lokal privatturnering på Sæby-kanten, og i 1940 meldte man sig så ind i JBU, noget som på dette tidspunkt ellers især gjaldt klubber fra købstæder og stationsbyer. Året efter, i 1941, købte idrætsforeningen et jordstykke bag Syvsten Missionshus til ejendom, og så kunne man benytte missionshusets stald til omklædningsrum.⁴³ Fodbold og missionshus! Det lyder som en modsætning, men også dette fænomen kan bidrage til at tegne det brogede billede af idrætten i 1930'erne og 1940'erne samt til at fjerne de værste stereotyper om kulturmodsatninger. På lokalt plan er billedet langt mere nuanceret, samtidig med at man må konstatere, at det var sporten og ikke gymnastikken, som

holdt liv i idrætten i Syvsten og bidrog til at overvinde kedsommeligheden i foreningslivet.

Herslev

Omkring 1920 havde Herslev sogn et befolkningstal på ca. 980 fordelt på ca. 220 gårde og huse. Det var et typisk landsogn, bestående af to landsbyer og et par mindre bebyggelser, med brugsforening, forsamlingshus, smed, bager, skrædder, købmandsforretninger, missionshus og tre landsbyskoler samt et andelsmejeri. Befolkningen levede stort set af landbrug.

Med idrætten i sognet stod det på dette tidspunkt lidt skralt til. Man var begyndt med en skytteforening i 1868, men i løbet af foreningens første 50 år, dvs. indtil 1918, var den kun virksom i 30 år, nemlig i perioderne 1868–1872, 1888–1897, 1899–1909 og 1911–1918. Den havde således periodevis ligget stille i sammenlagt 20 år. Der bygges øvelseshus i 1890, og sognerådet afsætter dette år 75 kr. til aflønning af en lærer, som skal lave gymnastik med skolebørnene her,⁴⁴ men det er uklart, om dette sker i skoleregi eller i skytteforeningen. Først i 1926 tager man atter fat. En augustaften i 1926 er der indkaldt til stiftende generalforsamling i Herslev Sogns Ringriderforening. Det blev starten på den idrætsforening, som lever endnu i dag. Som ren ringriderforening eksisterer den dog kun ca. et år. Fra 1. maj 1927 omfatter aktiviteterne også gymnastik, og fra 1933 er der ikke længere tale om ringridning. Samtidig synes der at være kommet liv i skytteforeningen, som om end skrantende eksisterer selvstændigt ved siden af, men som lægges ind under Gymnastikforeningen i løbet af 1940'erne og især synes at have samlet ældre medlemmer.

Derimod er Gymnastikforeningen et forum for ungdommen i Herslev. De første år koncentrerer man sig, med ud-

gangspunkt i en mindre kreds af især yngre gårdmænd og bønderkarle, stort set kun om hygge og selskabelighed. Man holder to årlige baller, en ringridning og en gymnastikopvisning. Man er uden et alt for højt idrætsligt ambitionsniveau, tager sig gerne et slag kort efter bestyrelsesmøderne og en lille svingom efter gymnastikopvisningen. Ligeledes arrangerer man somrene 1929–1931 hvert år en cykeludflugt til enten Hvidbjerg og Høllsgårde Kro ved Vejle Fjord eller til Hyby Lund-pavillonen i Fredericia.

I 1932 sker der imidlertid noget. Der vælges to unge kvinder ind i bestyrelsen, og foreningen synes nu at have andet end kaffe og blødt brød i tankerne. Ballernes antal stiger kraftigt. I løbet af tiden fra maj 1932 til november 1933 afholdes ni baller i forsamlingshuset. Og de går godt. Omsætningen stiger kontinuerligt. Desuden begynder man at arrangere lotteri ved ballerne. Der satses højt på det økonomiske. Man vil have penge i kassen. Til gengæld er idrætsaktiviteterne fortsat ikke så højt prioriteret.

Det ændrer sig imidlertid i løbet af november 1933. Nu skal der også satses på idrætten. Man vil i løbet af vinteren arrangere et stort delingsførermøde i forsamlingshuset med deltagelse af naboforeningerne i Trelde, Egeskov, Pjedsted, Smidstrup og Sdr. Vilstrup, en fællestur næste forår til gymnastikfesten i anledning af indvielsen af Mørkholt-anlægget, en stor majfest 2. pinsedag og en stor sommerfest i etablerementet Hvandlund i Elbodalen. Nu er det slut med baller og hjemlig hygge i forsamlingshuset.

Det skulle komme til at gå anderledes end ventet. I april 1934 tvinges man til at indkalde til generalforsamling i utide. Årsagen er den samme, som plagede mange andre idrætsforeninger på landet, hvor karle og piger sad i bestyrelsen. Når de skulle flytte til majdag eller til november, fik man problemer

med at skaffe nye bestyrelsesmedlemmer. Således gik det også om Herslev. En ny og urutineret bestyrelse må tage sig af det stort anlagte program for 1934. Ikke nok med det. Denne nye bestyrelse fungerer desuden dårligt med indre uro, manglende mødedisciplin og holdningsmæssig slingrekurs: man protesterer over valget af en bestemt leder af kredsholdet ved gymnastikfesten i Jelling, men ofrer alligevel 30 kr. på lillebilkørsel til denne fest, så at gymnasterne kan køre gratis. Og 29. juli 1934 løber så den skæbnsvangre fest i Hvandlund af stabelen. Den bliver et voldsomt slag for foreningen.

Trods en indtægt på 222 kr. ved arrangementet har man et drønende underskud. Bukserne kunne ikke holde. Og idrætten går næsten helt i stå: vintergymnastikken aflyses, og tilbage er kun en smule folkedans. Den store delingsførerstil var mere, end man magtede, og da der også næste år sker en udskiftning af bestyrelsen som følge af fraflytning, er man i løbet af 1936 i tvivl om, hvorvidt idrætsforeningen overhovedet vil overleve. Den vidtløftige satsning på udenbys gymnastikstævner, deltagelse i amtsfester etc. havde kostet dyrt. Foreningen ligger stille.

Så sker der imidlertid det, at tre lokale husmandssønner, Jens Sørensen, Thorvald Pedersen og Ernst Nielsen tager fat. Det sker i november 1937. En ny bestyrelse af »fastboende« konstituerer sig, med Ernst Nielsen som formand. Det store spørgsmål er nu: kan man holde liv i foreningen, økonomisk, organisatorisk og idrætsligt?

Organisatorisk kommer bestyrelsesarbejdet straks i god gænge. Der holdes regelmæssige bestyrelsesmøder, og som noget nyt anfører man for første gang småkommentarer i protokollen vedrørende idrætten.

Idrætsligt sker der nemlig også nye ting. Til vintergymnastikken i december 1937 indkøber man et antal af Niels Bukhs Timeplan, der er solgt i maj

1938, og som noget nyt introducerer man i maj måned dette år – med »god tilslutning«, som der står i protokollen⁴⁵ – håndbold i Herslev og indkøber i den forbindelse 30 stk. håndboldlove. Også størsteparten af dem sælges hurtigt, ligesom det bliver nødvendigt at købe yderligere en håndbold. Gymnastikken går atter godt, men er nu ikke enerådende. Håndbolden er kommet til, og fra 1942 spiller man også fodbold i Herslev.

Økonomisk føres regnskabet omhyggeligt, og selv om der startes fra scratch femdobles omsætningen allerede første år, og i 1942 har man et overskud på hele 1.381 kr.⁴⁶ Hovedparten af indtægterne skyldes kontingenter og salg af baltegn samt et stort overskud fra

sportsfesterne om sommeren, medens forsamlingshuset, musikken til ballerne samt gaver til lederne ved sæsonafslutning er de væsentligste udgiftsposter.⁴⁷

Om det så er ballerne, synes der at være kommet styr på dem. I løbet af 1938 afholder man seks baller i forsamlingshuset med dyr musik. Man køber dansepulver til gulvet, for at der kan danses ordentligt, og der kommer kontrollør på. At der er orden i tingene, behøver ikke at udelukke, at man kan have det festligt og flot.

Historien om idrætten i Herslev fortæller os noget om idrætslivets sociokulturelle sammenhæng i et landsogn i 1930'erne. Det er her ganske tydeligt, at foreningsarbejdet til stadighed var underlagt den usikkerhed, at mange karle

Et problem for mange idrætsforeninger i mellemkrigsårene var manglen på en ordentlig og permanent sportsplads. Sognerådets forståelse for denne sag var ikke altid lige stor. I Herslev spillede man således fra ca. 1940 til midt i 1950'erne både fodbold og håndbold på denne eng tilhørende gårdejer Søren Sørensen, Herslevgård. Mellem træerne til højre løber en lille å. Når bolden røg i vandet, måtte man fiske den op med en ruse på en lang stang! Foto: Troels Kayser Nielsen 1994.

og piger, som ellers frejdigt tog del i bestyrelsesarbejdet og idrætslivet, efter et stykke tid måtte flytte fra sognet for at søge arbejde et andet sted. Først da de »fastboende« tager fat sidst i 1930'erne, kommer der stabilitet over foretagendet: dels sikrer de kontinuitet, dels har de med deres kendskab til sognets kultur kunnet afstemme aktivitetsniveauet efter de givne muligheder og ressourcer. At de pågældende mennesker så også er fremsynede og indser nødvendigheden af at satse på boldspil ved siden af gymnastik og folkedans er en anden sag.

Historien om Herslev-idrætten viser også, at idrætsforeningen her ikke på noget tidspunkt har været forum for idræt alene. Man har til stadighed andet end idræt på programmet, og idrætten er tilsyneladende aldrig blevet dyrket for sin egen skyld alene, men nok så meget som et middel til socialt samkvem. Det gælder tilsyneladende, uanset om man satser snævert på gymnastik eller idrætsligt bredere.

Desuden fortæller Herslev-historien, at det i 1930'erne i stigende grad blev umuligt for gymnastikken at holde skansen som land-idrætten par excellence. For at idrætten i Herslev kunne overleve, var det nødvendigt også at inddrage boldspil, ligesom det var nødvendigt at forlade sig på lokale, fastboende kræfter og at afstemme aktiviteterne i forhold til sognets egne beboere.

Opsamling

I Gudbjerg begynder den organiserede idræt med skytteforeningen i 1866;⁴⁸ i både Trelde og Herslev kommer den i gang i 1868, hvor den i begge tilfælde ligeledes starter med skyttebevægelsen. Alle tre steder er det derefter gymnastikken, som bliver den foretrukne idræt, en idræt som imidlertid også synes at være en anledning til, at de unge kan komme sammen – måske endda et

påskud. I det lange løb er gymnastik alene imidlertid ikke en tilstrækkelig stærk lokal sammenholdsfaktor. Det gælder for både Trelde, Herslev, Syvsten, Gudbjerg og Espergærde, at foreningslivet går ned ad bakke i første halvdel af 1930'erne. I alle tilfælde stagnerer foreningslivet, når man kun koncentrerer sig om gymnastikken, og man er derfor på vej til udelukkende at lægge vægt på selskabelighed, hygge og socialt samvær. Ikke mindst i Herslev kompenserer man for den idrætslige deroute ved at holde bal i stedet, ligesom man i Espergærde må ty til lotteri for at klare sig økonomisk. Både i Trelde og i Herslev er problemet desuden den manglende kontinuitet i bestyrelsesarbejdet som følge af fraflytning af sognets karle og piger. Også i den henseende er de to landsbyer typiske.

Det er ligeledes tydeligt, at anden halvdel af 1930'erne alle steder markerer en ændring af udviklingen. Det skyldes dels, at lokale, fastboende kræfter tager over, dels at man supplerer gymnastikken med nye boldspil, således at man kan leve et aktivt idrætsliv hele året. I begge tilfælde er der tale om, at det er driftige unge fra sognets egne rækker, som tager affære ved at introducere nye idrætsformer. At de nye boldspil baner vejen for succes, gælder også for andre landsbyklubber. Punkt nedslag i idrættens historie i f.eks. Østermarie på Bornholm, Klokkeholm i Vendsyssel og Gårslev mellem Vejle og Fredericia viser det samme.

I Trelde er det især gårdmandssønner, som sørger for stabiliteten, i Espergærde primært håndværkere og handlende, i Gudbjerg et bredt udsnit af sognets beboere inklusive håndværkere, medens initiativet i Herslev sidst i 1930'erne tages af husmandssønner. I Trelde har gårdmandssønnerne tilknytning til højskolebevægelsen. Det har husmandssønnerne i Herslev ikke. Højskoleforbindelsen forhindrer imidlertid ikke gårdmandssønnerne i Trelde i at

tage en sportslig idræt som håndbold på programmet, ligesom husmandssønnerne i Herslev ved siden af først håndbold, siden fodbold, straks går i gang med Niels Bukh-gymnastik og folkedans, dvs. »højskoleidræt«. Til gengæld viser Gudbjerg-eksemplet, at forbindelse til højskoletraditionen ikke i sig selv er tilstrækkeligt grundlag: delingsføregymnastikken dør ud omkring 1930, da lederne flytter fra sognet. At man så her opdager håndbolden og atletikken via højskolen i Ollerup er en anden sag. Det afgørende for idrættens overlevelse er ikke højskoletilknytningen, men at man tager sport på programmet. Kun herved kommer der igen liv i idrætsforeningerne i 1930'erne.

I Trelde, Gudbjerg og Søvind koncer-

trerer man sig herefter ligeligt om håndbold og gymnastik, medens man i Herslev og Syvsten kort ind i 1940'erne synes at være blevet mest ambitiøs på fodboldspillets vegne, som til gengæld ikke spiller nogen rolle i Gudbjerg. Det afgørende er imidlertid, at der i alle tilfælde satses på mere end gymnastik alene, nemlig både gymnastik og boldspil, dvs. sport. Om noget modsætningsforhold mellem disse to idrætsformer kan man ikke tale. Snarere supplerer de hinanden. Til gengæld er det ganske tydeligt, at det er takket være boldspillet, in casu: håndbold og fodbold, at der kommer liv i idrætten i 1930'erne. Det er med andre ord sporten, som sætter fart i idrætten, medens gymnastikken alene ikke er i stand hertil. Til gengæld

Pavillonen Hvandlund, smukt beliggende i Elbodalen vest for Fredericia, var i en periode fra midt i 1930'erne til først i 1950'erne en hård konkurrent til Herslev Forsamlingshus, når idrætsforeningen skulle finde et sted at afholde bal. Den blev også stedet for en økonomisk øretæve, som nær havde sat foreningen ud af spillet. Foto: Troels Kayser Nielsen 1994.

udelukker sporten på ingen måde gymnastikken; tværtimod får gymnastikken en slags kunstigt åndedræt af sporten.

Når man undersøger idrættens historie på lokalt plan, på landsbyniveau, viser det sig således – i det mindste i ovenstående tilfælde – at der ikke entydigt er tale om et modsætningsforhold mellem gymnastik og sport, sådan som myten om dansk idræt på landet ellers vil vide det. Var det ikke for sporten, ville gymnastikken på landet måske være døet ud i løbet af 1930'erne. Nu overlevede den takket være håndbold og fodbold. Og hermed bekræftes det som i det svenske eksempel fra Värmland,⁴⁹ at lokalhistorien kan kaste nyt lys over og bidrage til en nuancering af rigshistorien: Det er de fremsynede ledere, som har blik for sportens sociale sammenhængskraft, der sørger for et aktivt foreningsliv og dermed et aktivt lokalmiljø.

Perspektivering

På baggrund af det her analyserede materiale er det tydeligt, at Korsgaards tanke om en absolut modstilling mellem højskoleinspireret gymnastik på den ene side og sportslige aktiviteter som boldspil på den anden side ikke lader sig opretholde. Alene af den grund kan man heller ikke operere med en særlig landbogymnastik som en speciel kropskultur for bønderne. Det viser sig, at de i mellemkrigstiden har haft en bredere idrætskultur, som også omfattede boldspil og her især håndbold samt i nogen grad badminton og fodbold. Det kunne få én til at tro, at Korsgaards tanke så har gyldighed for den foregående epoke, dvs. tiden før 1. verdenskrig, men som eksemplerne fra Trelde og Herslev viser, var der svære brud i kontinuiteten allerede inden 1. verdenskrig: skytte- og gymnastikforeningen er nedlagt i længere perioder, for så igen at blomstre op. De i denne artikel omtalte idrætsfor-

eninger er i øvrigt alle stiftet efter 1. verdenskrig, og her har gymnastikken vist sig ikke at være særligt levedygtig. Når dertil kommer, at der også inden 1. verdenskrig har været tale om manglende gymnastikkontinuitet, kunne man foranlediges til at rejse spørgsmålet, hvorvidt gymnastikken nogensinde har haft den indflydelse på landet, som man har hævdet.

Det er ligeledes tydeligt, at tanken om, at der fandtes et kontinuert, rigt og blomstrende foreningsliv på landet indtil ca. 1960, er en sandhed med modifikationer, som må ansues mere differentieret. Det fremgår i det mindste af det her undersøgte materiale, at begyndelsen af 1930'erne overalt er en krisetid for idrætsforeningerne, hvor aktiviteterne mere eller mindre udtalt ligger stille, fordi gymnastikken ikke kan trække læsset. Det skyldes sandsynligvis den generelle økonomiske lavkonjunktur i landbruget i almindelighed, samt måske at krisen også havde den sociale effekt, at karlene og pigerne hyppigere skiftede plads og flyttede, hvilket selvsagt har haft indflydelse på det kulturelle liv ved at skade kontinuiteten i foreningslivet, sådan som det var tilfældet i bl.a. Trelde og Herslev.

Noget pludseligt landbokulturelt sammenbrud i forbindelse med velstandsboom'et fra 1950'ernes slutning er der med andre ord ikke tale om: Snarere sker der en gradvis svækkelse og forandring af bondekulturen allerede i mellemkrigstiden. Fra Syvsten kan vi se, at ungdomsforeningen er for kedelig allerede i 1930'erne, og for så vidt som man med betegnelsen bondekultur tænker på den idrætslige side af sagen, er det tydeligt, at der også på dette område sker en svækkelse først i 1930'erne, og at idrætsforeningslivet kun redder skindet i kraft af det kunstige åndedræt, man får fra den sport, som – efter at være udviklet i byerne blandt arbejdere, funktionærer og borgerskab – via højskolerne trænger ud på landet. Eksem-

pelvis er det på landet i 1930'erne så populære håndboldspil startet som et gymnasieskolespil rundt om i Danmark i perioden 1900–1910. I det hele taget er 1930'erne en periode, hvor der oven på 1920'ernes rabiante frontdannelse fra ikke mindst bøndernes side gradvis sker en generel tilnærmelse mellem land og by i både økonomisk, politisk, social og kulturel henseende: Dels sker der en kraftig afvandring fra land til by i forbindelse med krisen, dels påvirkes bondekulturen i såvel idrætslig henseende som på andre felter af bykulturen. Ikke mindst på medieområdet tilbydes landbougdommen i stigende grad bykulturelt udformede valgmuligheder.

Der er for det første triviallitteraturen. Den var begyndt med den billige boulevardpresse allerede før århundredskiftet, men blev i 1930'erne fulgt op med ugeblade som *Hjemmet* og *Billed Bladet* og seriehefter om bl.a. Skipper Skræk samt billige knaldromaner. I mellemkrigstiden vandt også filmen udbredelse landet over. Således lå halvdelen af de godt 350 biografer i landdistrikterne, i regelen placeret i stationsbyerne, og omkring 1940 var der så mange biografpladser, at ca. 100.000 danskere kunne se film på én gang. Filmhelte som Marguerite Viby, Ib Schønberg og Peter Malberg blev nu folkeeje, ligesom lystspillenes og folkekomediernes filmmelodier blev landskendte.

Hertil kommer imidlertid det nye »demokratiske« massemedie: radioen, der fik sit gennembrud i 1930'erne, efter at opstillingen af en sender i Sorø i 1926 gjorde det muligt at høre radio over det meste af landet. I begyndelsen blev der kun sendt tre timer dagligt, men i løbet af trediveerne gik udbygningen så rask, at man i 1940 kunne høre radio fjorten timer om dagen. Her var noget, som hele landet – høj og lav, land og by – kunne samles om. Og medens lytterantallet i begyndelsen af 1920'erne kun udgjorde et par tusinde, var man i 1940

oppe på næsten 1 million. Radioen med dens transmissioner af politiske diskussioner, koncerter, sportsbegivenheder og hørespil samt »neutrale« nyhedsudsendelser blev hermed landets måske mest samlende kulturfaktor. For landbokulturen var det dog ikke uden omkostninger. Det lokalt særegne tabte i værdi til fordel for det fælles og almene. Hvor forsamlingshuskulturen tidligere havde været fællesnævneren for store dele af befolkningen, fik man nu i form af de nye massemedier – med radioen i spidsen – yderligere en fælles reference i form af massekulturen.⁵⁰

På den baggrund blev det yderligere svært at fastholde en homogen landbokultur. Dels på grund af de mange nye fristelser fra byerne og stationsbyerne i sig selv (i Blåhøj i Midtjylland holdt man udendørs »asfaltbatter« i slutningen af 1930'erne som supplement til ballerne i afholdshotellets sal), dels fordi de mange nye tilbud medførte vidt forskellige reaktioner inden for bondekulturen: I visse kredse tog man kraftigt afstand fra knaldromaner, biografier og VU-ballerne på kroen, andre steder så man med mildere øjne herpå, og nogle havde slet ikke råd til at tage del i de nye strømninger. Som eksempel på uenigheden vedrørende den nye bykulturs indtog i landområderne kan nævnes, at det vakte voldsom furore i missionske kredse i Aulum, da dyrlægen i 1936 slog til lyd for oprettelsen af et moderne friluftsbad, så at befolkningen ikke længere skulle bade i åer og mergelgrave.⁵¹

Landbokulturen synes således allerede i mellemkrigstiden at have haft svært ved at overleve i sin traditionelle udformning. Ganske vist stod (idræts)foreningslivet fortsat stærkt som form og fik endda en opblomstring i anden halvdel af 1930'erne, hvor den svigtende indtjening fra tiårets første halvdel blev forbedret, samt under 2. verdenskrig, men indholdet i det havde ændret sig, og man måtte for at overleve abon-

Folkedans var også en del af aktiviteterne i mange idrætsforeninger, om end der i mellemkrigsårene også helst skulle stå mere moderne dans på programmet, i alt fald ved festerne. Her er det folkedansere fra Trelde Idrætsforening, der i 1941 er stillet op til fotografering. Foto stillet til rådighed af Hans Jochumsen, Trelde.

nerne på elementer fra bykulturen. I protokollen fra Gårslev Idrætsforening mellem Fredericia og Vejle kan man i 1948 læse følgende klare tegn på udhuling af bondekulturen:

Der blev bestemt at vi skulde have Folke-danseafslutning. Tirsdag d. 16.3. Saa skal vi først danse Gammeldavs og saa Kaffe med Revy til medbragt Brød, derefter Swing og Jass og saa hjem i Kas-sen.⁵²

Man må derfor nuancere tanken om det rige foreningsliv som ramme om en særlig landbokultur. Det var måske mere selve foreningslivet, som var stærkt, end det var landbokulturen som sådan. Formen snarere end indholdet var livskraftig. Fra Espergærde kan vi se, at dette foreningsliv ikke nødvendigvis var knyttet til forsamlingshuset som en af

bondekulturens bastioner (ved siden af f.eks. missionshuset), men til byens førende hotel. Og fra Syvsten kan vi se, at fornyelsesinitiativet ikke udgik fra forsamlingshuset, men fra en så ordinær institution som frisørsalonen... Det er ligeledes tydeligt, at tendensen til at sætte lighedstegn mellem landbokultur og gårdmænd også må nuanceres. Undersøgelserne af de seks idrætsforeninger fortæller, at der stod mange andre end gårdmænd bag genoplivelsen af foreningslivet i 1930'ernes anden halvdel.

Det kunne give anledning til at påpege, at Tony Griffiths' i indledningen omtalte opfattelse, at 1973 udgør et markant skæringsår med overgang fra en romantisk til en uromantisk nationalisme, også er en sandhed med modifikationer. Hvis man med en romantisk nationalisme i Danmark mener den grundtvigianske organismeopfattelse af

et nationalt tilhørsforhold, tyder meget på, at den var i krise allerede i 1930'erne, men at også den fik et pragmatisk betonet kunstigt åndedræt, nemlig i kraft af den opbakning bag danske, nationale aktiviteter, såsom idræt, der fandt sted under 2. verdenskrig. Krigsårene forlængede den romantiske nationalisme i Danmark.

Hermed kan man også nærme sig en besvarelse af det spørgsmål, der indledningsvis blev rejst i tilslutning til Henrik Stenius' argumentation for en dansk dobbeltkultur, og påpege, at denne tydeligvis stadig forekommer i mellemkrigstiden, for så vidt som foreningstanken som form her fortsat lever og overlever. De fleste steder endda ved egen kraft og på lokalt plan (næsten) uden støtte fra det offentlige. Til gengæld er det også tydeligt, at de første svaghestegn er ved at indfinde sig, idet man kun med nød og næppe og takket være enkeltindviders udholdenhed, ansvarsfornemmelse og fantasi klarer sig økonomisk. Efter 2. verdenskrig går tendensen tydeligt nok i retning af, at det offentlige begynder at slutte op om foreningslivet og således bidrager til en gradvis afmontering af den særegne danske dobbeltkultur, forstået som et parløb mellem det officielle og offentlige Danmark på den ene side og det alternative, selvgroede Danmark på den anden side. Samtidig får denne »anden« fløj bl.a. via udnyttelse af tipsloven fra 1948 og senere fritids- og folkeoplysningslove i stigende grad adgang til »embedsmandskulturens« penge kasser, hvilket også bidrager til en gradvis udviskning af forskellen.

I dag er denne dobbeltkultur i praksis brudt endegyldigt sammen, med en udpræget politisk, ideologisk og værdimæssig vildrådighed og handlingslamelse i dansk politik og kulturliv til følge: På den ene side er det statslige såkaldte formynderi, baseret på en traditionel embedsmandsforvaltning af store dele af befolkningens sociale og kultu-

relle liv, blevet mødt med heftig kritik. Og på den anden side er partiet Venstre i færd med at miste sit bondebagland, medens højskolerne konstant befinder sig i en selvvransagende legitimeringskrise og undertiden nærmest har kusto-dekarakter, ligesom idrætsforeningslivet primært holdes i live takket være en massiv offentlig støtte. Selvgroetheden er kommet på varig bistand.

På det ideologiske plan lever forestillingen om den danske dobbeltoffentlighed imidlertid troligt videre – takket være offentlig støtte. Denne offentlige støtte omfatter både den brede, »folkelige« idrætsorganisation DGI med den grundtvigianske tradition og DIF med det mere officielle præg. Noget kunne således tyde på, at statsmagten ønsker at holde kunstigt liv i den danske dual-offentlighed – måske som led i en national selvforståelse. Men det er en helt anden sag.

Noter:

1. Tony Griffiths: *Scandinavia*, Kent Town 1991, s. 162 ff.
2. Johan Fjord Jensen: Efter guldalderkonstruktionen sammenbrud, *Kultur og klasse* 35, 1979, s. 11 ff.
3. Henrik Stenius: Den politiska kulturen i Nordens ontologi. Modell eller ikke? Var eller ikke var?, Godelieve Laureys, Niels Kayser Nielsen og Johs. Nørregaard Frandsen, red.: *Skandinaviens billeder. En antologi fra en europæisk kulturkonference*, Groningen 1993, s. 193.
4. Sst., s. 188 ff.
5. Johann Bang, Niels Kayser Nielsen og Martin Salmonsens: Moral og moralisme, gadespejl og sognebånd – et utopisk projekt, *Kritik* 56, 1981, s. 19 ff.
6. Seymour M. Lipset: *Agrarian Socialism*, Berkeley 1971.
7. Henning Ringgaard Lauridsen: *Folk i bevægelse. Folkelig vækkelse, politik og andelsfællesskab i Nordvestjylland*, 1986.
8. Ib Doktor: Sdr. Stenderup Andelsmejeri 1894–1914, *Vejle Amts Årbog* 1990, s. 110 ff.
9. Henrik Stenius: *Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-tallets början med spe-*

- ciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrött, Helsingfors 1987, s. 207 ff.
10. Ove Korsgaard: *Kampen om kroppen. Dansk idræts historie gennem 200 år*, 1982, se især s. 164 ff.
  11. Niels Kayser Nielsen: Et overset kapitel – om sporten og gårdmandslinjen i dansk idræts historie, *Den engelske sports gennembrud i Norden*, red. Else Trangbæk, 1990, s. 173 ff.
  12. Niels Kayser Nielsen: *Krop og oplysning. Om kropskultur i Danmark 1780–1900*, 1993.
  13. Johs. Nørregaard Frandsen: Da landbolivet blev en by i provinsen, *Folk og Kultur* 1991, s. 33 ff.
  14. Mogens Lebech: *Taulov – det dejligste sogn i Danmark*, 1970, s. 428.
  15. Christer Eriksson: Idrotten i brukssamhället – synpunkter och exempel, *Idrott, historia och samhälle. Svenska Idrottshistoriska föreningens årsskrift* 1993, s. 33 ff.
  16. Billy Ehn og Orvar Löfgren: *Kulturanalys*, Stockholm 1982; og Karl Olov Arnstberg, red.: *Korallrevet. Om vardagens kulturmönster*, Stockholm 1983.
  17. Jens Ingfred Rasmussen: *Fra ekko i skoven til genlyd i hallen. Søvind Gymnastik- og Idrætsforening 1884–1984*, 1984, s. 12.
  18. Sst., s. 14.
  19. Sst., s. 28 ff.
  20. Erling Weile, red.: *Livet i landsbyen. Kultur og fritidsaktiviteter i Vejlbys sogn 1868–1988*. Udgivet af Trelde Gymnastik- og Idrætsforening, 1988.
  21. Knud Olander: *Trelde Gymnastik- og Idrætsforening 60 år*, 1982.
  22. *Højskolebladet* 1915, nr. 6, sp. 161 ff. og sst. 1925, nr. 6, sp. 161 ff.
  23. Niels Harald Jensen: *Bogen om Trelde Næs*, 1990, s. 61 ff.
  24. Erling Weile, red.: *Livet i landsbyen* (se note 20), s. 113 ff.
  25. Sst., s. 14.
  26. Sst., s. 45.
  27. *Svendborg Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening 125 år*. Udgivet af Svendborg Amts Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening, 1990.
  28. Erik Pold: *Sports- og Gymnastikforeningerne 1930–60. En mikroundersøgelse af idrætsmiljøerne i Skårup og Kauslunde*. Upubliceret specialeafhandling. Historisk Institut, Odense Universitet 1993.
  29. Jørgen Jacobsen, red.: *Gudbjerg Idrætsforening*, 1966, s. 47 f.
  30. Sst., især s. 48.
  31. Sst., s. 59 ff.
  32. Sst., s. 77.
  33. Niels Kayser Nielsen: Højskole og sport – om idrætten i Vejen, *Magasin fra Det kongelige Bibliotek* 9, 1994 (under udgivelse).
  34. Jvf. tabellen over foreningsmedlemmer i Jørgen Jacobsen: *Gudbjerg Idrætsforening* (se note 29), s. 26.
  35. Keld Andersen m.fl., red.: *Espergærde Idræts Forening 50 år*, 1985, s. 11 ff.
  36. Sst.
  37. Sst., s. 16.
  38. Sst., s. 48.
  39. Vedr. badmintonspillet i 1930'erne se Niels Kayser Nielsen: Fra krostue til hal – om badmintonspillet i mellemkrigstiden, *Tidsskrift for idræt* 1994: 1, s. 7 ff.
  40. Andersen m.fl.: *Espergærde Idræts Forening 50 år* (se note 35), s. 36 f.
  41. Birger Mikkelsen: *Espergærde – et fiskerlejes historie*, 1980, s. 27 f.
  42. Henry Eriksen m.fl.: *Syvsten Idrætsforening 40 år 6. august 1978*, 1978, s. 5.
  43. Sst., s. 8.
  44. Inge Hartmann m.fl., red.: *Herslev Forsamlingshus 1890–1990*, 1990, s. 13.
  45. Protokol for Herslev Gymnastik- og Ringriderforening 1926–1946, 1938.
  46. Regnskabsbog for Herslev Gymnastik- og Ringriderforening, regnskabsåret 1941–1942.
  47. For en mere detaljeret analyse af idrætten i Herslev i mellemkrigstiden, se Niels Kayser Nielsen: »...og en lille svingom« – træk af idrætten i Herslev, *Idræts historisk Årbog* 1986, s. 143 ff.
  48. Jørgen Jacobsen: *Gudbjerg Idrætsforening* (se note 29), s. 38.
  49. Se note 15.
  50. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: *Dansk socialhistorie 1914–39 – sociale brydninger*, 1984, se specielt s. 164 ff.
  51. Carl-Johan Nielsen: Da Aulum fik sit fri-luftsbad, *Hardsysselfolk 3 – Mennesker og hændelser i Vestjylland*, red. Benny Boisen, 1983, s. 43 ff.
  52. John Skjerning, red.: *Gårslev Gymnastikforening 50 år. 1941–1991. Jubilæumstidende 1–6*, 1991, hæfte 2.

Hammershus Slotsruin mellem nationalt monument og turistseværdighed – 1896–1907

Bente Jensen

Fortid og Nutid april 1995, s. 28–47.

I artiklen undersøger Bente Jensen det konfliktfyldte forhold mellem national identitet, bevaring og den fremvoksende turistindustri, illustreret gennem Hammershus Slotsruins udvikling til nationalt mindesmærke og forholdet til den voksende tyske turisme på Bornholm, der både lokalt og nationalt fremkaldte en stærkt følelsesladet diskussion.

Bente Jensen, f. 1958, cand.mag. i historie og middelalderarkæologi, arbejder med turismens og landskabets historie. Arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland.

Hammershus Slotsruin udskiller sig både ved sin størrelse og sin beliggenhed som et enestående historisk monument i Danmark. For bornholmerne og andre danskere omkring århundredskiftet symboliserede ruinen perioder, hvor Bornholm havde været underlagt lybækkerne (1525–1576) og svenskerne (1645–1658). Besøg på Hammershus levedejorde historien om, hvorledes bornholmerne selv havde leveret øen tilbage til den danske konge i 1658.¹ Således indgik slotsruinen i formuleringen af nationens fælles historie som et uomgængeligt nationalt monument.

I 1822 blev udstedt en forordning, hvis hensigt var at stoppe brydningen af mursten fra Hammershus.² En regelmæssig nedbrydning af borgen var startet for regeringens regning i 1742, og ruinen leverede tegl og mursten til bl.a. hovedvagtbygningen i Rønne i 1743. I den mellemliggende periode, med romantikken, ændrede opfattelsen af de historiske monumenter sig. De blev nu anset for bevaringsværdige, som vigtige materielle levn af nationens historie. Således iværksatte Nationalmuseet i 1880 vedligeholdelses- og restaureringsarbejder på ruinen, hvor der, som

et af de første steder i Danmark, blev sat ind mod tidens tand og det påførte forfald.

I det følgende fokuseres på ét monument: Hammershus Slotsruin og dets udvikling omkring århundredskiftet til at blive på én gang et nationalt, bevaringsværdigt monument og en populær seværdighed for det stigende antal turister, der besøgte Bornholm. Hermed åbnes muligheden for at afdække holdninger til relationer mellem turisme, bevaring og national identitet, som sjældent blev udtrykt generelt eller på nationalstatsniveau i perioden.

Størstedelen af turisterne på Nordbornholm var tyske. Især efter oprettelsen af en regelmæssig sejlroute mellem Bornholm og den tyske Østersøkyst om sommeren, fulgt af etableringen af Østersøbadet Bornholm (Ostseebad Bornholm) i Sandvig i 1894, var antallet af tyske turister steget markant.³ Dermed blev holdningerne til udviklingen i området i høj grad forstærket og provokeret af det, der blev opfattet som de tyske turisternes massive tilstedeværelse, og tyske investorers interesse for investeringer i rekreative projekter på Bornholm.

Kunstner ved Hammershus, 1849, af Anton Edvard Kieldrup (1827–1869). Hammershus Slotsruin var et populært motiv for de kunstmalere, som drog til Bornholm for at søge inspiration og landskaber. Her har Kieldrup skildret en idyllisk scene, hvor kunstmaleren i arbejde betragtes af forbipasserende. I højre hjørne en dreng, muligvis en vogterdreng, der tager sig et hvil fra dagens dont. Kunstmalerne var i midten af 1800-tallet med til at formidle og forme et billede af landskaber i nationens periferi til folk i resten af Danmark, der aldrig havde sat deres ben på f.eks. Bornholm. Foto: Bornholms Kunstmuseum.

Slottet – en betydelig seværdighed

Bornholmerne havde benyttet »Slottet«, som det blev omtalt lokalt, som et populært udflugtsmål. I midten af 1800-tallet blev det også en eftertragtet turistseværdighed. Undersøgelser af engelske rejseberetninger og rejseguides fra o. 1800 har vist, hvorledes ruiner *in a proper state of decay* indgik som et vigtigt æstetisk element i de seværdige og ef-

tertragede naturscenerier, som de allertidligste turister besøgte og beundrede.⁴ Det samme gælder, forskudt i tid, i Danmark. På Hammershus indgik ruinen, som et levn af menneskelig handling i forfald, på vej til igen at blive natur, både som kontrast og i et samspil med et eftertragtet landskab – beliggende højt hævet over en dramatisk klippekyst med skær, våde og tørre ovne og pragtfulde udsigter. Dette landskab var medvirkende til at udskille den allernordligste del af Bornholm som den

Hammershus set med slotsbroens ene bueslag. En flok får ledes over broen. Malet i 1880'erne eller 1890'erne af Georg Emil Libert (1820–1908), der var en flittig landskabsmaler. Libert har leveret adskillige motiver fra Bornholm og forbindes i den grad med udvælgelsen af seværdige landskaber og den måde, landskabet blev betragtet på, at en klippeformation ved Helligdommen i Rø, Liberts klippe, tog navn efter ham. Foto: Bornholms Kunstmuseum.

del af øen, der blev opfattet som mest seværdig af turisterne.

Bornholm blev opdaget som dansk turistmål i løbet af 1860'erne; samtidig foregik en tysk opdagelse af øen. I samtidens turistguides og rejsebeskrivelser indgik Hammershus Slotsruin som fast punkt i det itinerarium, den rejseplan, som blev udpeget for turisten på hans rejse. De dramatiske begivenheder i 1658, hvor Bornholm igen kom under dansk herredømme, blev genfortalt som fast moment i beskrivelsen af monumentet, garneret med beretningen om Corfitz Ulfeldts og Leonora Christines fangenskab på borgen i 1660–1661 og

deres mislykkede flugtforsøg i vinteren 1661.⁵

Ruinen trues af turister

Turisternes interesse for ruinen og området omkring kom i stigende konflikt med bestræbelserne på at frede og bevare det nationale monument. I midten af 1890'erne vurderede Nationalmuseet i samarbejde med Kultusministeriet, at turiststrømmen til Bornholm og især til Hammershus Slotsruin var steget så voldsomt, at det var nødvendigt at regulere de besøgendes antal og kontrollere

deres adgang ved at indføre entré, opsyn og besøgstider.⁶ Umiddelbart et harmløst initiativ ifølge ministeriets vurdering. Tidligere havde staten uden problemer opkrævet entré fra besøgende til både Antvorskov Kloster og Gåsetårnet i Vordingborg.

På Bornholm reagerede de lokale på rygten om indførsel af entré med protester. Bornholmerne mente, at de havde vundet hævde på at besøge ruinen gratis og på alle tider af døgnet. De ville ikke give afkald på romantiske måneskinsture og friske morgenture i det dugvåde græs, hvor »Slottet« var smukkest. Monumentet blev opfattet som bornholmernes ejendom og udgjorde en del af deres regionale identitet. Derfor burde det ikke underlægges Nationalmuseets krav om at sætte de arkæologiske og bevaringsmæssige hensyn højest.

Også folk fra det spirende turisterhverv var oprevne. De fremførte, at entrébetalingen skræmte turiststrømmen bort, og krævede til fleres forfærdelse, at opsynet skulle være i stand til at tale tysk til de tyske turister. De tyske turister blev netop anført som en af grundene til at indføre regulerende foranstaltninger på ruinen. Det fremgik eksplicit i argumentationen fra Nationalmuseets direktør Henry Petersen, at de blev opfattet som en trussel mod monumentets nationale ladning. De store mængder tyskere på selskabsrejse blev ligestillet med en invasion på det symbolske plan. Dermed blev turisterhvervet, der især bestod af folk fra Allinge og Sandvig, i deres imødekommenhed mod tyskerne og beredvillighed til at udnytte ruinen kommercielt til det yderste, i diskussionen behæftet med prædikater som demoraliserede, ødelagte og illoyale over for det danske.

Trods protester i pressen og indsigelser til Kultusministeriet fastholdt direktør Henry Petersen, at opkrævnin-gen af en entré på 35 øre blev indført. Dog var det kun adgangen til den inderste del af enceinten, der blev reguleret.

Hoteller ved Hammershus

I midten af 1890'erne opstod der i stigende grad konflikter om anvendelsen af landskabet omkring monumentet, fordi der blev udtrykt stor interesse for at opføre badehoteller i området. I takt med det stadig stigende antal turister, der udtrykte ønske om komfortable overnatningsmuligheder, når de ankom til Bornholm, blev der behov for varige installationer til logi. I 1880'erne var bygningen af de første deciderede turisthoteller begyndt i Danmark. Badehotellet formede en arena eller et mødested for borgerskabet i provinsen. I sig selv et selvtilstrækkeligt, lille samfund, der på mange måder overflødiggjorde den direkte kontakt med lokalsamfundet for turisten,⁷ som således kunne fortsætte sin urbane omgangsform med de andre gæster i naturskønne omgivelser. Turisterne opfattede det som særlig attraktivt at indlogere sig tæt ved seværdighederne. Således fremstod der mageligt beskuet fra hotelværelset en udsigt som et maleri indrammet af vinduets gerigt eller terrassens stolper. Panoramaer og udsigter udgjorde en vigtig del af den romantiske tilgang til naturen.

Bornholm blev ved opdagelsen som turistrejsemål udråbt til Danmarks Schweiz.⁸ Dermed fik flere gårde beliggende i nærheden af klippekysten en supplerende funktion som gæstgiverier og blev senere ombygget til hoteller, f.eks. ved Helligdomsklipperne i Rø, Randkløveskåret i Østermarie og Jons Kapel ved Vang. Samme præferencer udnævnte området omkring Hammershus Slotsruin til et yderst attraktivt område først for hotelbyggeri og siden også for opførelse af sommervillaer.

Siden 1860'erne havde der været drevet gæstgiveri i området i en nærliggende gård. I 1877 kom endnu et til, da jomfru Eline Grønbech startede et gæstgiveri og tilbød rejsesalder i et mindre avlsbrug. I 1886 ankom de nye tider til

Hammeren ved opførelsen af Blanchs Hotel i de gamle galgebakker med udsigt til ruinen og klippekysten. Et mondænt badehotel med dertil hørende rum: læsesalon, a la carte sal, table d'hôte sal omgivet af en vindblæst park med statuer og smukt formede bede. Blanchs Hotel søgte et mondænt publikum, og det hjalp til med at opretholde dets standard, at personer fra det tyske kejserhof tog sommerophold på hotellet.⁹ Det er ikke muligt i de tilgængelige kilder at finde kritik i anledning af opførelsen af Blanchs Hotel i ruinens umiddelbare nærhed. Gennemgående blev der udtrykt tilfredshed med, at der nu fandtes et hotel på Bornholm, der opfyldte *Nutidens Fordringer* om komfort. Turismen blev endnu ikke opfattet som en trussel mod ruinens attraktive værdi.

Et tredje hotel

Den 28. juli 1894 androg avlsbruger Lauritz Møller om bevilling til at drive endnu et hotel ved Hammershus Slotsruin.¹⁰ Møller havde købt den bygning, hvor der som tidligere nævnt havde været drevet gæstgiveri af jomfru Grønbech. Hun ønskede nu at stoppe på grund af alder. Møllers intention var at drive hotel, det tredje i området. Han argumenterede for sin ansøgning med den stigende turiststrøm fra såvel ud- som indland.

De lokale myndigheder og råd støttede Møllers ansøgning, skønt det ikke var oplagt for alle, at der var behov for endnu et hotel i området. Hermed sluttede velviljen. I slutningen af december 1894 indgav Nationalmuseet en indvending til Indenrigsministeriet, og få dage efter fulgte J. Blanch, ejeren af Blanchs hotel, med en protest. De to protester reflekterer to holdninger, der til stadighed var i modstrid med hinanden om anvendelsen af området omkring ruinen. Holdninger, som repræsenterede

henholdsvis en økonomisk og en mere idealistisk tilgang til landskabet.

Hotelejer Blanch repræsenterede erhvervets interesser og mest af alt sine egne. Han protesterede skarpt imod anlæggelsen af endnu et hotel i området, da han selv var i gang med at udvide sit hotel og i forvejen havde sat sin formue på spil. Yderligere kunne Blanch oplyse om Møller, at han hverken besad formue eller fagkendskab, men havde *Allierede* i det tyske selskab, som havde sat dampskibslinjen til Tyskland i gang, og som han sikkert ville sælge til, når bevillingen var givet.¹¹

Inden Nationalmuseet indgav sin formelle indvending i sagen, modtog museumsinspektør Peter Hauberg, der var ansvarlig for udgravningerne ved Hammershus, et brev fra Anders Jensen, ejeren af Hotel Hammershus. Jensen var ifølge brevet blevet anbefalet af den lokale amtsfuldmægtig til at anvende sin forbindelser i København til at lægge pres på ministeriet om at nægte bevillingen på trods af den lokale støtte, derfor bad han Hauberg om at gøre sig den tjeneste. Jensen var ligesom Blanch bekymret, han var ligeledes ved at udvide sit hotel.

Peter Hauberg var en central person i sager vedrørende Hammershus Slotsruin. Fra 1885 til kort før sin død i 1928 stod han for udgravningen og restaureringen af monumentet. Hans holdning til turismen på Bornholm var blandet og udtrykte ligeledes skismaet i anvendelsen af landskabet. Hauberg havde i 1879 udgivet en turistguide over øen, *Bornholm Billeder og Text*. Haubergs intention med bogen var at dele sit kendskab til øen med turisterne, der på udgivelsestidspunktet hovedsageligt var danske, så de kunne lægge en fornuftig rejseplan og ikke spille deres kostbare tid.¹² Først da antallet af tyske turister oversteg de danske i begyndelsen af 1890'erne, og turismen fik en øget effekt på brugen af landskabet, gav han offentligt udtryk for et kritisk forhold til

udviklingen og bekymring for Hammershus' bevaring.

Hauberg tilsagde derfor hotelejer Jensen sin støtte under forudsætning af, at han gik med til en fredlysning af hotel Hammershus' omgivelser, hvilket han indvilligede i.¹³ Herefter skrev Hauberg til amtmanden på Bornholm, Groothoff, for at påvirke sagen. I mellemtiden havde også han erfaret rygterne om, at Lauritz Møller kun søgte bevilling for at udnytte den til salg til *det tyske Selskab*, der havde anlagt en badeanstalt i Sandvig. Det nyanlagte Østersøbad ønskede sit eget hotel for at huse de tyske turister. Dermed kunne udstedelse af bevillingen føre til et tysk hotel ved Hammershus, det måtte forhindres!

Herefter startede påvirkningen af politikerne. Hauberg havde konfereret med den bornholmske landstingsmand, og de to var enige om, at amtmanden skulle påvirke ministeriet.¹⁴ Han havde også været i kontakt med venstremanden Ingvar Jensen, der repræsenterede Bornholm i Folketinget i perioden, og som igen havde haft kontakt med indenrigsministeren for at påvirke sagen imod en tilladelse.¹⁵

Nationalmuseets officielle indsigelse ved direktør Henry Petersen argumenterede med ødelæggelsen af områdets karakter ved anlæg af flere bygninger og udtrykte bekymring for den forøgelse af turistmængden, som hotellet ville bære med sig. Selv med opsyn og indførelsen af entré kunne der forudses problemer med at styre turisterne på ruinen, hvis der blev bygget et tredje hotel.¹⁶ Forinden havde Petersen selv kontaktet amtmanden for at høre, om der var hold i rygterne, idet han udtrykte stærk bekymring over udsigten til endnu flere tyskere på stedet.¹⁷ Amtmanden kunne kun bekræfte.¹⁸

De lokale instanser kunne ikke se nogen grund til at afvise bevillingen, der igen blev anbefalet på trods af indvendinger. De mente ikke, at området blev

ødelagt ved opførelsen af endnu et hotel, ej heller at tyskerne udgjorde en fare for dets nationale værdi. Den 21. marts 1894 blev Møllers første ansøgning afvist.¹⁹

Møllers bevilling – andet forsøg

Lauritz Møller lod sig ikke slå ud af afslaget. I begyndelsen af 1896 indgav han sin anden ansøgning om bevilling til gæstgiveri til Indenrigsministeriet²⁰ med anbefaling fra byråd og landdistriktsforstander.²¹ Erfaringer fra sommeren 1895 havde ifølge Møller vist, at der var behov for endnu et hotel, da det havde været nødvendigt at afvise turister.²²

Denne gang anbefalede bestyrelsen i Østersøbadet Bornholm åbent ansøgningen. Med henvisning til selskabets kontrakt med det stettinske rederi I. F. Brauenlich havde det forpligtet sig til at sørge for natlogi til passagererne, og dette krav kunne med den store turiststrøm fra Tyskland kun opfyldes, hvis der fortsat blev drevet tre gæstgiverier på Hammershus,²³ hvor der nu var en *generende* mangel på pladser. Adspurgt af Bornholms amt kunne by- og herredsfogeden bekræfte, at der til tider var trang til et øget antal logi, men denne gang ville han ikke anbefale ansøgningen. Hvis den alligevel blev meddelt, ville han bede om oprettelse af et lokalt detentionslokale til indsættelse af berusede og *fredsforstyrrende* personer.²⁴ Det kan tolkes sådan, at turisterne nu forårsagede større tumult ved ruinen.

Igen forårsagede ansøgningen protester fra de berørte parter. Henry Petersen kontaktede amtmanden for at blive underrettet om rygterne om en ny bevillingsansøgning, da sagen lå ham meget på sinde.²⁵ Han fulgte sin bekymring op i en personlig henvendelse til kultusminister Bardenfleth, hvori han indtrængende påpegede, at der var en

Hotel Hammershus. Fotografiet er taget af fotograf Ad. Petersen fra Allinge efter udvidelsen af hotellet i 1896. En udvidelse, hvis succes ejeren af hotellet, Anders Jensen, mente, ville blive truet af udstedelsen af en bevilling til endnu et hotel i området omkring Hammershus Slotsruin. Peter Hauberg boede på hotellet adskillige somre i træk, medens han forestod udgravningen og restaureringen af Hammershus. Hotel Hammershus blev revet ned i 1960'erne. Foto: Bornholms Museum.

åbenlys Fare for, at der bag Møller står Mænd som ivrigt befordre den tyske Invasion.²⁶ For Petersen gjaldt sagen andre og større interesser end bevillingen. Han opfattede sagen som skæbnesvanger ikke blot for *Egnens Romantik*, men tillige for *Bevaringen af Bornholm som dansk Jord*, hvilket han fremførte til kontorchefen i Kultusministeriet, Stemmann, i en argumentation for, at Kultusministeriet skulle presse Indenrigsministeriet til igen at afslå bevillingen.²⁷

Nationalmuseet meddelte Kultusministeriet, at det ikke kunne støtte ansøgningen, især hvis det var *Led af de forskellige Foretagender, der i de senere Aar er i Vækst for fremmede (tyske) In-*

*teresser.*²⁸ I april 1896 blev det meddelt, at Møllers anden ansøgning var afslået.²⁹

Avisdebat om hotelforholdene

Diskussionen om Møllers anden ansøgning om bevilling nåede også dagspressen. Hovedstridspunkterne var, ud over de konkrete omstændigheder ved bevillingen, holdningen til bornholmernes relationer med de tyske turister og anvendelsen af Hammershus Slotsruin og naturen omkring til rekreative formål.

Deltagerne delte sig igen mellem to positioner. Den første blev især indtaget af personer, der havde interesser i turis-

men som erhverv og var bosiddende i området omkring Allinge-Sandvig. De, der indtog den anden position, var ikke praktikere, men idealistiske tilskuere til udviklingen og selv brugere af området omkring ruinen til rekreation. De fleste af deltagerne i diskussionen valgte at være anonyme.

Diskussionen startede med et indlæg, der straks anslog dens temaer.³⁰ Den anonyme brevsriver mente, at bygningen af et tredje hotel i området ville gøre *Forstyrrelsen af Stedets romantiske Præg total*, områdets *uberørte* karakter var i fare. Yderligere var det en *offentlig Hemmelighed*, at det var Møllers intention at sælge til et selskab, der ville anlægge et turisthotel for tyske rejsende. Brevskriveren knyttede hotellet til rækken af *upatriotiske* foretagender, som i forvejen blev tilskrevet Allinge-Sandvig kommune: Det tyske stenbrud på Hammerknuden, der var startet i 1890, et forsøg på at sælge Hammer søen til en tysker og anlæggelsen af Østersøbadet i 1894. Han anråbte om stop for *den Prisgiven af et af vort Fædrelands skønneste Punkter til materiel Fordel for nogle upatriotiske Mænd*. I indlægget ses den erhvervs-mæssige udnyttelse af de tyske turister med den danske natur som økonomisk ressource som modsætning til loyaliteten mod den danske nation. Nationalstaten anskuet som territorium og jord var truet.

Herefter blandede AB fra Allinge-Sandvig sig i debatten med holdninger, der illustrerede et materielt udgangspunkt. Han mente, at området omkring Hammeren i forvejen var skændet af huset, som staten havde ladet opføre til opsynsmanden, *hvis Grimhed og Smagløshed var saa afstikkende paa Omgivelserne at det næsten kunde skære en Blind i Øjnene*, og af Hotel Hammershus, som *minder om en af Storstedernes Arbejdskaserner i formindsket Gengivelse og danner en skærende Kontrast til de prægtige Omgivelser*. Dette blev

fremført for at affærdige kravet om at bevare skønhed og uberørt natur i området. Samtidig fremførte AB en klar økonomisk grund til at beskæftige sig med turismen – at man ikke kunne leve af at se på klipperne og ruinen:

*Tyskere komme her i massevis og de tyske Turister har vi store Fordele af. Vi mene nemlig, at de tyske Penge ere lige saa gode som danske og finder det slet ikke upatriotisk at tjene Penge hos Tyskerne, tvertimod naar Tyskerne kommer her og vil lade os tjene en hel Del Penge, maatte vi være Idioter, om vi fatte os der imod. Derfor mene vi dog at kunne være Patrioter.*³¹

Overførsel af penge mellem danskere og tyskere mente AB ikke kunne skade den patriotiske følelse.

Herefter blandede den anonyme brevsriver, som det blev hævdet måtte være P. Hauberg selv, sig i debatten.³² Han var ikke imod turisme generelt, kun når bestræbelserne medførte *en fremmed Invasion som efterhaanden bringer Øens Industri og værdifulde Foretagender over på Udlændinges Hænder*, samtidig skulle der tages hensyn til naturskønhed og historiske mindesmærker. *De tilhører ikke alene Allinge og Sandvig Kommune og er ikke til for at skaffe nogle enkelte Mænd en Pengefordel*. Naturen tilhørte alle, var til alles gavn som rekreativ ressource, og stod uden for økonomisk fortjeneste ifølge denne opfattelse. Den anonyme troede ikke på, at mændene var gået ind i erhvervet for at tjene kommunen, men for at tjene sig selv. Han præciserede det nationale aspekt ved at minde om, at *vor ejendommelige skønne Fødeø er et af vort Fædrelands Yderpunkter, hvortil man i flere Henseender maa tage særlig Hensyn*. AB var den anonyme også uenig med, fordi han tydeligst havde sat det individuelle, materielle over den uberørte natur og det fælles i debatten. Den anonyme konkluderede:

Lokalhistorikeren og lægen M. K. Zahrtmann (1861–1940) på besøg på Hammershus i september 1901. Zahrtmann var stærkt kritisk over for »Nutidens Fremfærd« og insisterede f.eks. på at bruge bornholmske stavemåder og gloser i sin omfattende lokalhistoriske produktion. På fotografiet, der er taget af P. Hauberg, poserer Zahrtmann sammen med fra venstre fru og frk. Kaspar, der var stamgæster på Hotel Hammershus. Til højre malerinden Emma Løffler, der tilbragte somrene på Bornholm og var en god veninde af Zahrtmann og Hauberg. Foto: Bornholms Museum.

Det er stor Skade, at Mænd som han med saa ringe ideel Sands og med saa materielle Bestræbelser bo i Nærheden af dette minderige skønne Sted, og det er upatriotisk at ødelægge alene med Vinding for øje som ellers vedblivende kunne være til Glæde og Nydelse for ens Landsmænd.

At industriens udnyttelse af naturen ødelagde stedet som seværdighed var samstemmende holdning fra alle diskussionens deltagere. Undtagen Emil Bohn fra Østersøbadets bestyrelse, som hævdede fraset hvad støder Skønhedsindtrykket, er der dog nu saa meget mere at se, i stedet for Industrien skal jage Turister væk er der tværtimod en mæng-

*de Turister som med stor Interesse bese det store og rationelt drevne Stenværk.*³³ En atypisk holdning i tiden, turisterne søgte netop landskaber, som var uberrørte af industrialismen og urbaniteten. Traditionelle erhverv som fiskeri var derimod, som det især er blevet vist for den tidlige turisme på Skagen, en eksotisk seværdighed for de urbane turister.³⁴

Oprindelighed og ejendommelighed

Lokalhistorikeren M. K. Zahrtmann skrev et indlæg i *Berlingske Tidende* om sagen.³⁵ Zahrtmanns ærinde var især at

beskytte naturens oprindelighed og ejendommelighed mod alle forstyrrelser, tyske såvel som danske. Idealet var den *uberørte* natur, som et moderne hotel, hvis *uroelige, jagende Liv og støjende Adspredelser* ville ødelægge. Han mente, at man skulle *fare varligt med vort Fædrelands skønneste Punkter*, hvis bevarelse på længere sigt ville være den største tiltrækningskraft.³⁶ Zahrtmann præciserede sit natursyn:

*det er og bliver min Tro, at vi bør overlevere vore Efterkommere Hammershus og dets Omgivelser saa nær så mulig i den Tilstand, hvori de fandtes på den Tid Slottet spillede sin Rolle i vort Fædrelands Historie indtil Svenskerne 1645 beskød det fra deres Løbegrave oppe ved Hammershus – for sidste Gang.*³⁷

Hans ærinde var, at et nyt hotel eller turistvillaer skulle placeres uden for ruinens synsfelt. Med Zahrtmanns indlæg krydsedes den offentlige diskussion og diskussionen i statsadministrationen. Han hævdede senere uden reference, at netop avisindlægget i *Berlingske Tidende* havde været udslagsgivende for Indenrigsministeriets afgørelse, *det ringe Lod, der gav Udslag*.³⁸ Ifølge Zahrtmann havde der været stor chance for, at Indenrigsministeriet havde givet bevillingen til Møller. I reaktionen fra især *Bornholms Tidende* på de følgende indlæg, hvor Zahrtmann ligesom Hauberg begunstigede Anders Jensens hotel på bekostning af Lauritz Møller, krævede avisen indsigt i beslutningsprocessen.³⁹ Avisen efterlyste belysning af Haubergs rolle i lobbyarbejdet *som Regeringens betroede Mand, der havde sin Gang i Ministeriet*. I Haubergs efterladte papirer har jeg fundet et manuskript om *Et nyt Hotel ved Hammershus*, skrevet i Haubergs håndskrift, som svarer ganske til Zahrtmanns ordvalg og holdninger i avisdebatten.⁴⁰ Men Zahrtmann fastholdt i debatten sin af-

gørende rolle i sagen og afslørede ikke Haubergs eventuelle rolle.

I holdningerne til turismen og anvendelsen af landskabet udskilte der sig som nævnt to positioner. Den enes syn på naturen og dens ressourcer var pragmatisk og materielt funderet. Lokaliteten lå fri for menneskets individuelle udnyttelse til f.eks. turisterhvervet. Staten burde ikke regulere denne anvendelse, da det på længere sigt ville være det bedste for almenvellet, for lokalsamfundet og hele øen, samtidig med at det gavnede enkeltindividet. Denne liberale holdning kan knyttes til folk i det lokale turisterhverv, der ikke mente, at de satte deres nationale loyalitet på spil i relationerne til de tyske turister og udnyttelsen af landskabet omkring Hammershus som turistseværdighed.

Andre, der valgte at formulere sig anonymt i avisen, og M.K. Zahrtmann accepterede ikke indgreb i form af produktion i det, de definerede som den *uberørte* natur, hverken af turisme eller stenbrudsindustri. Deres ideal var det oprindelige, ukultiverede landskab, som de havde et forhold til, der var bestemt af æstetiske overvejelser og frigjort fra afhængigheden af indtjeningen fra det. Zahrtmann afslører et næsten musealt forhold til naturen. En museal, æstetisk holdning, som han delte med andre i borgerskabet, der senere organiseredes i bevægelsen for fredning.⁴¹ Denne holdning blev også repræsenteret af Henry Petersen og Peter Hauberg fra Nationalmuseet. For dem var tyskernes udnyttelse af landskabet et angreb på området, både som gæster og »herrer« eller ejere. Det blev yderligere understreget af, at ruinen og landskabet omkring indgik som et konstituerende element i både den nationale og den regionale selvopfattelse. Derfor blev et dominerende antal tyskere anset for forstyrrende og fik i forlængelsen af frygten for invasion et ubehageligt præg.

Neu Berlin

Frygten for tysk interesse for området omkring Hammershus kulminerede foreløbig i 1906. I 1900–1902 havde Hauberg på Nationalmuseets vegne forhandlet med interessentselskabet, som ejede Hammershus Slotslyng, om salg af området. Forhandlingerne var brudt sammen på grund af uenighed om prisen.⁴² I juli 1906 startede proprietær Jørgen Grønbech salg af grunde udstykket af ladegården Hammersholms jorder tæt på Hammershus Slotsruin. Først til en tysk kunstmaler Helberg, som havde været turist på Bornholm flere somre. I august solgte han 2500 kvadratalen jord til en tysk dame, frk. von Arnaud, som hidtil havde lejet sig ind privat. Endelig solgte han en grund til redaktør Cronheim fra *Berliner Lokal-Anzeiger*.⁴³ Salget af disse tre grunde og påstået tysk interesse for køb af endnu flere grunde startede rygter om anlæggelse af Neu Berlin, en villaby for tyskere tæt ved Hammershus Slotsruin, der rystede dele af den danske offentlighed. Ifølge et brev fra P. Hauberg til det bornholmske folketingsmedlem Blem lå tegningerne til byen parat, og den tyske konsul i København havde udtrykt stor interesse for sagen.⁴⁴

Bornholm bør bevares

Under mottoet *Bornholm bør bevares!* fremlagde en redaktionskommentar i *Bornholms Tidende* ideen om en samling af den utilfredshed, der var kommet til orde ved planen om Neu Berlin og salget af et hotel nær Helligdomsklipperne ved Rø til en tysker. Nu skulle *Bornholmere som med en Røst sige: Hvad der er sket bør ikke gjentages! Tyskere bør ikke for nogen Pris erobre vore naturskønne Steder, hverken ved Kysten eller oppe i Landet.*⁴⁵ Bornholm var et land, der skulle forsvares: *Vi vil ikke udlevere vores gamle naturskønne*

Land til de Fræmmede, og vi vil ikke være Fræmmede i vort eget Hus, lød det.

Bornholms Tidendes mangeårige redaktør M. M. Smidt beskrev i 1907 faren i en artikel om *Hvad der var truet, hvad der var tabt* faren: Den stolte ruin var ved at blive omklamret af tyske villaer, som ville virke skæmmende, selv hvis det var danske, der byggede på stedet. Men de *Fremmede skulde saa at sige kline sig op ad det* (ruinen BJ), og *det danske Folk vilde blive fordrevne fra at besøge dette minderige Sted, hvorover Historiens og Mindets Aand svæver.* Det var en *Folke-Helligdom*, der blev skændet af de *Fremmedes* mangel paa finfølelse. Tyskerne pyntede sig med ruinen som en seværdighed, men den historiske betydning havde de intet begreb om.⁴⁶

Initiativet til en forening blev gentaget midt i november 1906 i et opråb, underskrevet af 91 bornholmere, der repræsenterede alle kommuner og sogne på øen.⁴⁷ Opråbet opfordrede til at afholde et møde på baggrund af de *Bekymringer*, den seneste tids begivenheder havde vakt blandt folk. Formålet skulle være at danne en forening, som indbyderne håbede ville vække tilslutning i alle samfundslag, blandt bornholmske kvinder og mænd, hvis formål skulle være *at forebygge, at de naturskønne Steder, der maa betegnes som Bornholms Stolthed og Bornholmernes Glæde falde i Fremmedes (Udlændinges) Eje.*⁴⁸

Det stiftende møde blev afholdt den 24. november 1906 i forsamlingshuset i Åkirkeby. Antallet af fremmødte blev vurderet fra 300 til 500 mennesker, eller, som det blev formuleret i en af aviserne, *saa mange som Lokalet paa nogen Maade kunne rumme.*⁴⁹

De indledende indlæg af redaktør M. M. Smidt, rektor Koefoed, Rønne Statsskole, og folketingsmedlem for Bornholm, venstremanden N. Ingvar Jensen tjente alle til at anbefale foreningen og fremlagde samtidig en plan

for handling. Dele af Bornholm som f.eks. Hotel Helligdommen i Rø var allerede gået på tyske hænder, det vil sige gået tabt. Nu måtte udviklingen hurtigt stoppes, før området omkring Hammershus også blev solgt. Ingen af talerne mente, at foreningen ville være i stand til klare opgaven selv, men regering, rigsdag, amt og kommuner samt støtte fra private måtte tages i brug. Sagen var ikke blot en sag for bornholmere, men en sag for hele Danmark. Privatmænd alene kunne ikke klare beskyttelsen af den danske jord. Derfor var et samarbejde med staten og en sammenslutning af kræfterne den eneste løsning.

Foreningen skulle fungere som bindeled mellem jordejere, stat og kommune. Initiativtagerne til foreningen efterlyste en regulering af ejendoms- og jordkøb samt landskabsudnyttelse, som datidens lovgivning ikke gav hjemmel for. En regulering, der forhindrede fremmed kapital i at styre udviklingen. De løsninger, der blev fremlagt, var opkøb, ekspropriation eller tinglysning af jord og ejendom ved naturskønne områder, som var truet af opkøb af udlændinge. Løsningerne stoppede ikke ved ejerforholdene, der blev ikke blot krævet muligheden for at regulere disse, men også fremsat krav om ubegrænset adgang til naturskønne lokaliteter for alle, såvel bornholmere som turister.

Statstøtte til bevaring

Foreningen Bornholm blev stiftet med det formål at forhindre lignende salg af naturskøn bornholmsk jord og ejendom til udlændinge i fremtiden.⁵⁰ På det konstituerende bestyrelsesmøde den 29. november 1906 besluttede bestyrelsen at henvende sig til regeringen og til de bornholmske rigsdagsmænd. Et forretningsudvalg bestående af formanden, rektor M. C. Koefoed (Rønne Statskole), næstformanden, redaktør M. M.

Smidt samt professor, arkitekt M. A. Bidstrup blev valgt til at foretage henvendelsen.⁵¹

Den 11. december modtog Folketinget således et andragende ved folketingsmand Ingvar Jensen, hvori Foreningen Bornholm søgte om *Lovgivningsmagtens Støtte til fremme af Foreningens Formål*,⁵² og den 12. december 1906 modtog Landstinget det samme andragende:

*Hvor der dels andrages om Statsbidrag til Støtte for Foreningens Opgave nemlig at søge de naturskønne og historisk mindeværdige Steder paa Bornholm fredlyste og gjorde almen tilgængelige for Befolkningen samt at forebygge, at de komme i Udlændinges Eje, dels andrages om, at nævnte Formaal søges naaet ad Lovgivningens Vej ved Ekspropriation.*⁵³

Andragendet havde to formål. Foruden at søge finansiel støtte til foreningens formål, blev der fremført forslag til politisk indgreb i form af ekspropriation af jorden *eller paa anden Maade* at sikre de særlige steder.⁵⁴ Argumentation for at bede staten om støtte tog udgangspunkt i Bornholms seværdige **danske** natur, men flere privatejede steder var nu truede af udenlandsk pengespekulation. De truede lokaliteter blev karakteriseret ud fra, at det var tale om natur, som var naturskøn og historisk mindeværdig, der

*efter bornholmske Mænd og Kvinders Mening altid burde blive paa danske Hænder og altid værnes med den Nænsomhed og Omhu, der som Regel kun kan ventes hos dem, der ved Fødsel og Opdragelse føle sig knyttede til og i Slægtskab med denne Natur.*⁵⁵

Følelsernes dybde over for lokaliteten blev afgjort ved fødsel og opdragelse, over for dette krav var udlændinge afskåret fra at føle lignende følelser.

Peter Hauberg (1844–1928) på Hammershus Slotsruin. Oprindeligt var Hauberg uddannet landskabsmaler under P. C. Skovgaard og udstillede i 1870'erne på Charlottenborg. Samtidig leverede han illustrationer til Illustreret Tidende, ligesom han selv illustrerede sin turistfører, Bornholm, Billeder og Text. Senere arbejdede han som numismatiker og arkæolog og forestod fra 1885 til sin død udgravningen og restaureringen af Hammershus Slotsruin. Hauberg var ansat som inspektør ved Den kongelige Mønt og Medaillesamling og samtidig tilknyttet Nationalmuseets historiske afdeling. Foto: Fotograf B. Kjøller, Bornholms Museum.

Foreningen Bornholms andragende blev positivt modtaget, der var politisk opbakning for at støtte sagen. Kultusministeriet anbefalede den 23. februar 1907 at yde statsstøtte til foreningen,⁵⁶ idet der blev bevilget 50.000 kr. fordelt på tre år, dog således at der af det årlige tilskud kun skulle udbetales et beløb, der svarede til, hvad foreningen havde opnået ad privat vej.

Kultusminister Enevold Sørensen præsenterede ændringsforslaget under tredjebehandlingen af finansloven i Folketinget den 12. marts.⁵⁷ Det blev ikke kommenteret af andre medlemmer i tin-

get ud over Ingvar Jensen, der holdt en tale,⁵⁸ hvor han takkede for den brede opbakning til sagen. Han slog fast, at der nu var politisk vilje til at støtte sagen økonomisk. Hammershus Slotslyng og Helligdommen var for betydelige lokaliteter til, at man fra statslig side kunne se dem gå på udenlandske hænder. Ingvar Jensens udgangspunkt for den indholdsmæssige del af takken var den særprægede natur på Bornholm set i forhold til resten af Danmark. Faren for særpræget bestod i, foruden udlændinges forsøg på opkøb, en generel fare for stærk udnyttelse i spekulationsøje-

med af naturen. Dagen efter, den 14. marts 1907, blev ændringsforslaget til finansloven vedtaget uden afstemning.⁵⁹ Foreningen Bornholm havde opnået betinget økonomisk støtte til sit arbejde.

En truende fare for dansk land

Støtten på finansloven var betinget af, at et tilsvarende beløb blev rejst af private midler. Foreningens forretningsudvalg udsendte derfor i februar 1907 et fortroligt opråb med titlen: *En truende Fare for dansk Land – en Opfordring til danske Mænd og Kvinder*.⁶⁰ Opfordringen var underskrevet af foreningens forretningsudvalg, de bornholmske rigsdagsmænd, samt anbefalere fra resten af landet. Blandt de 19 anbefalere var det københavnske borgerskab dominerende, repræsenteret af fem, der underskrev sig bankdirektører, fem etatsråder, nogle direktører og grossererere, endvidere ses museumsinspektørerne fra Rosenborg og Nationalmuseet samt Carl Jacobsen. Kun to lokale optræder på listen, nemlig bankdirektør Colberg og sparekassedirektør Lund, begge Rønne.

Opråbet indeholdt en opfordring til at tegne sig for bidrag til formålet, som blev beskrevet i en otte siders artikel for således at argumentere for at *søge Midler til at forhindre Ødelæggelsesværkets videre Udbredelse* med henvisning til Hammershus' historie. *Tilbagegangsperioden* for slottets omgivelser startede ifølge fremstillingen, da ejeren af ladegården Hammersholm solgte galgebakkerne til Blanch i 1887. Efter beklagelse af planerne om Neu Berlin blev udrullet en dystopi, hvor ruinens omgivelser ville blive *søndersplittet*, og *Fremmede ville dele Jorden og deres Huse ville rejse sig paa de smukkeste Steder, som vi skyldte vort Fædreland at bevare for os selv*. Nationalmuseet havde sikret sig forkøbsret til området, men fristen var

kort og kunne ikke forlænges. *Man kan ejheller forlange at Bornholmerne alene skal værge dette stykke dansk Land mod udenlandsk Invasion efter at fremmede Turister har opdaget dets virkelige Værd*. Henvendelsen blev rettet til mænd og kvinder med midler og *en levende Følelse af, at det gælder om at bringe Ofre for at bevare de naturskønne og historiske mindeværdige Steder i dansk Eje*. Til slut mindede foreningens forretningsudvalg endnu en gang om truslen fra Neu Berlin.

Opfordringen gjorde klart, at planens realisering krævede 50.000 kr., en fordobling af bidraget på finansloven. Rigsdagsmændene stod anført som anbefalere og indsamlere sammen med medunderskriverne i København, samtidig med at de arbejdede for sagen i Rigsdagen.

Hauberg og Blem samler ind

På bestyrelsesmødet den 19. april 1907 kunne formanden for Foreningen Bornholm, rektor Koefoed, meddele, at *Venner af Foreningen* i København havde indsamlet 50.000 kr. særligt beregnet til at sikre Hammershus' omgivelser mod udstykning og bebyggelse.⁶¹ Indsamlingen havde resulteret i det ønskede resultat, men det havde krævet et stort arbejde af Peter Hauberg, der havde stillet sin hjælp til rådighed.⁶²

Før området omkring Hammershus blev tilbudt Nationalmuseet, havde forfatteren Martin Andersen Nexø sent i december 1906 ifølge Haubergs afskrift af interessentselskabets Hammersholms forhandlingsprotokol budt 40.000 kr. for området. Den 14. januar 1907 forhandlede Hauberg personligt med selskabet, som vedtog at tilbyde området til Nationalmuseet for 42.000 kr. Interessentselskabet besluttede dermed at afvise Andersen Nexøs tilbud, efter at man dog først havde besluttet at tilbyde ham området for 50.000 kr. Hau-

berg havde forandret stemningen på mødet, da han havde underrettet om det forberedende lovarbejde for fredning af privatejede områder. Inspektøren havde også hævdet, at Andersen Nexø ville foretrække, at Nationalmuseet ejede området. I et brev dateret 24. januar 1907 erklærede Andersen Nexø ifølge afskriften af forhandlingsprotokollen, at han ikke var tilfreds med løsningen.⁶³

Det er ikke muligt i de tilgængelige kilder at finde indicier på, hvorfor Andersen Nexø bød på området – ville han lægge pres på staten, eller tvivlede han på dansk kapitalers støtte i sagen? Oprindelig havde han skrevet under på opfordringen til indsamlingen. I en kronik i *Politiken* havde Andersen Nexø tidligere skoset den danske kapital for manglende interesse: *hidtil er det ikke lykkedes at bringe en dansk Pengemand til blot at gøre Turen derover som Rekreationsrejse – og foreslået, at staten vedtog adækvate love om betinget ejerskab, da han opfattede enkeltpersoners rene spekulation som et problem for bevaringen.*⁶⁴

Hauberg opsøgte herefter medlemmer af det københavnske borgerskab og indsamlede bl.a. ved hjælp af bornholmeren Michael Kofoed, der var direktør for Statens statistiske Bureau, en stor del, 34.200 kr. af de nødvendige 50.000 kr., der skulle matche statsbidraget. Folketingsmedlem Blem indsamlede 14.500 kr.⁶⁵ Mange støttede, andre sagde fra. F.eks. ingeniør N.C. Monberg, der virkelig ikke kunne se *nogen større Ulykke i, at nogle tyske Familier i nogle Maaneder om Aaret slaaer sig ned ved Hammeren, hvor det jo ikke synes, at vi Danske selv bryder os om at sætte Bo. De bliver nok kede af det i Længden.*⁶⁶ Carl Jacobsen, Ny Carlsberg, beklagede, at hans Skt. Nikolaj tårn-projekt tog næsten alle hans penge, men gav dog et for ham mindre bidrag på 500 kr.⁶⁷ Af de 75 adspurgte bidragydere kom de fleste fra det københavnske borgerskab, der bidrog med beløb fra 100 til

det største på 5.000 kr. Indsamlingen på Bornholm kan følges gennem foreningens regnskabsbog, hvor bl.a. redaktør Smidt i 1907 samlede 2.338,37 kr. ind gennem kontingenter og bidrag.⁶⁸

Truet jord

Ordføreren for finansudvalget, Jensen-Sønderup, ansøgte i Folketinget om en bevilling til at opkøbe Hammershus Slotslyng, området syd for ruinen, til indlemmelse i Bornholms Skovdistrikt. Det kostede i alt 43.000 kr. *Formålet var at kunne bevare landet Bornholm og navnlig de mere naturskønne Steder i den nuværende Tilstand, i hvilken de nyde saa megen Berømmelse.*⁶⁹ K.M. Klausen, socialdemokrat og medlem af finansudvalget, udtalte herefter:

*Da vi saa, at adskillige af de smukkeste Punkter paa Bornholm gik over i fremmed Eje, tror jeg, at alle vi Danske følte, at det var sørgeligt, og at det ikke burde ske. Jeg tillod mig derfor at rejse denne sag i Finansudvalget, og den har ogsaa vundet God Tilslutning, saaledes at vi nu erhverve et af de smukkeste og ejendommeligste Steder i vort Fædreland i offentlig Eje, Samfundseje.*⁷⁰

Landbrugsministeriets forslag blev vedtaget uden yderligere debat og uden afstemning,⁷¹ og ministeriet kunne dermed opkøbe Hammershus Slotslyng.

Foreningen Bornholm koncentrerede sig om at sikre området tæt på Hammershus mod udnyttelse til rekreative formål. Ladegården Hammersholms jorde blev servitutbelagte med bestemmelser om, at der ikke måtte opføres bygninger til hotel, sanatorium eller lignende brug, og at området *paa stedse maa blive i dansk Eje*. Lauritz Møllers ejendom blev købt og videresolgt til Hotel Hammershus' ejer med samme betingelser som ovenfor. Endvidere for-

søgte foreningen at tilbagekøbe de af tyskere købte grunde.⁷²

Ved overførsel af ejendomsret til jord og ejendom til tyskere var det punkt nået, hvor det blev oplevet som uantageligt at lade stå til. Derfor kunne der mobiliseres en bredere opbakning både på Bornholm og i København begrundet i, at salget ville medføre tab af national ære, idet området var tungt symbolsk ladet med historisk indhold, der indgik i både den lokale og den nationale identitet som det særlig bornholmske. Samtidig opfyldte natur og monument i samspil som nævnt alle æstetiske krav til et seværdigt landskab for turisten.

I selve konfliktløsningen optrådte både private og staten som aktører. I beslutningsprocessen fungerede det private initiativ og organiseringen af dette i en forening som pressionsgruppe på det offentlige, støttet af debatten i pressen. De politiske reguleringsformer på lokalt og nationalt plan, der blev taget i brug, var opkøb af jord samt fredlysnings. I finansieringen af opkøbene af jord blev udgifterne delt mellem stat og private, selvom statsminister J. C. Christensen ifølge Blem helst havde set private dække hele beløbet.⁷³ Opkøbet af Slotslyngen var et rent statsanliggende.

Personer fra et bredt politisk spektrum, der ikke i andre sager gik ind for statsindgreb og ekspropriation, støttede anvendelsen af disse reguleringsformer i den konkrete sag. Flertallet mente ikke, at det var muligt at stole på enkeltindividet, her blev nationens vel vurderet højere – til socialdemokraternes udelte fornøjelse. Til gengæld havde socialdemokraterne reservation over for sagen som en folkesag, fordi de mente, at ansvaret lå hos kapitalisterne, der brugte det nationale som dække for deres sløvhed i forhold til investeringer i turisterhvervet på Bornholm.

At Andersen Nexø tog et privat initiativ for at sikre området mod tyske investorer skyldes måske mistillid til *Kapitalisternes* agt, men kan som nævnt

ikke forklares ud fra det foreliggende kildemateriale. Især fordi materialet vedrørende indsamlingen af penge og salget af området er afhængigt af Haubergs dokumentation, hvilket i eftertiden har sat hans person i centrum. F.eks. er folketingsmedlem Blems rolle i sagen, både med indsamling af penge og påvirkning af finansudvalg og regering, underspillet i fremstillinger af foreningens historie skrevet i jubilæumssammenhæng. Til gengæld fortæller myten, at Hauberg samlede sin del af beløbet ind på en eftermiddag. Det kan tilbagevises efter en gennemgang af korrespondancen vedrørende indsamlingen, hvor tilsagn eller afslag om støtte er daterede over flere uger. Indsamlingen blev rettet mod det københavnske borgerskab, benævnt som formuende mænd og kvinder, der blev opfordret at give et beløb, i retorikken udtrykt som at *bringe Ofre for Sagen*. Metaforikken hentede sit indhold fra krigsterminologien, der blev talt om invasionen, søndersplitning af området, tab af land, opråb til folk og opfordring til at bringe ofre.

Nationalt monument og seværdighed

Udviklingen omkring Hammershus Slotsruin ved århundredskiftet viser, hvorledes et monument og det omliggende landskab kom i klemme mellem flere interesser. Det gryende turisterhverv og turisterne ønskede at udnytte området som seværdighed og feriested. Det stod i modsætning til ønsket om at opretholde den eksklusive, individuelle oplevelse af ruinen og den uberørte natur, der blev støttet af samtidige historikeres og Nationalmuseets krav om at frede området eller fastfryse og bevare det som udtryk for den nationale historie. En kontrast til, hvad der blev opfattet som turisternes overfladiske mas-

Blanchs Hotel i begyndelsen af århundredet. Hotellet blev bygget i 1887 af J. Blanch på galgebakkerne ved Hammershus. Det var Bornholms første og mest fashionable badehotel, der til samtidens tilfredshed herefter kunne imødekomme turisternes krav til komfort og service. Skoven omkring hotellet blev omdannet til et – stormomsust – park- og haveanlæg med udsigtsteder, en statue af Christian IV og en pseudorunesten. Efter etableringen af Østersøbadet Bornholm (Ostseebad Bornholm) i Sandvig i 1894 blev Blanchs Hotel benævnt som kurhus for badet. Hotellet er i dag revet ned og har givet plads til en Dansk Folkeferie-by. Kun runestenen står tilbage som levn. Foto: Fotograf B. Kjølner. Bornholms Museum.

sekonsumentation af området og erhvervets kommercielle udnyttelse af det.

Et af de konstituerende elementer i formuleringen af den nationale identitet i perioden var »typiske« danske landskaber og monumenter. I tilgangen til dem blev naturen, historien og nationen forenet i fædrelandskærligheden. Naturen blev således et refleksionsmedium for den nationale identitet.⁷⁴ I denne sammenhæng blev det muligt at definere turistreisen inden for landets grænser som udførelsen af en national gerning, hvilket indebar, at turister af fremmed nationalitet udgjorde et konfliktpotential i deres brug af landskaber, der associerede til nationen, især

når turisterne som på Bornholm var tyske. I Danmark blev den nationale selvopfattelse formuleret med tydelig reference til nederlaget til tyskerne i 1864 og den følgende formindskelse af nationalstatens udstrækning, som nødvendig gjorde en eksponering af de tilbageblivende landskaber.

Bornholmerne var ekstra sårbare over for beskyldninger om illoyalitet over for Danmark på grund af øens historie og perifere beliggenhed. Den i perioden ofte gentagne myte om, at bornholmerne selv havde leveret øen tilbage til Danmark i 1658, understregede denne sårbarhed. Bornholmernes loyalitet blev i perioden symbolsk udtrykt gen-

nem monumentet Hammershus Slotsruin. Dermed udfordrede de tyske turister og investorer både regionens og nationens fælles historie ved deres blotte tilstedeværelse, som tidligere invasion-magt i den lybske periode, og med erindringen om tabet af Sønderjylland levende i samtiden.

Der skete også en binding af nationale temaer til selve jorden. De blev provokeret af tyske investorers opkøb, der blev opfattet som en trussel mod nationens suverænitet, om end det var små dele af territoriet, der overgik til fremmede hænder. De nationale spændinger kulminerede som vist, da tyskere i 1906 fik ejerskab til bornholmsk jord og ejendom beliggende i landskaber, der var tungt ladede med national symbolik. Først da blev det muligt at mobilisere politisk og privat støtte til at afværge situationens videre forværring ved flere opkøb af jord og iværksættelse af Neu Berlin.

Holdninger til turismen i perioden stoppede ikke ved turistens egen tilgang til naturen, men forholdt sig ligeledes til, at turisternes voksende antal og øgede krav til komfort influerede på anvendelsen af landskabet. Professionaliseringen af turisterhvervet opfordrede dermed til stillingtagen, da dets implementering i det lokale landskab ikke kunne undgå at influere på den såkaldt uberørte natur, som var idealet. Hermed fremstår turismens paradoks i tilgangen til feriemålet. Idealforventningen for turisten var netop mødet med uberørte, autentiske landskaber, der var uspolerede af industrialisering og urbanisering – og andre turister. Modsætninger til de sameksisterende krav om komfortable overnatningsmuligheder tæt ved seværdighederne og forventninger om skilte, stianlæg og guidebøger i tilgangen til naturen.

Turismens udvikling omkring århundredskiftet knytter an til tidens bevarings- og fredningsbevægelse, som først i 1917 resulterede i en egentlig natur-

fredningslovgivning. Foreningen Bornholms bestræbelse på at bevare området omkring Hammershus, støttet af indsamlinger og lobbyarbejde i Folketing og ministerier, kan anskues som et pionerarbejde, der var med til at påpege behovet for en egentlig lovgivning på området.

Noter:

1. Historikeren Ebbe Gert Rasmussen reviderede først myten om, at bornholmerne overgav øen til den danske kongemagt efter en frihedskamp, i disputatsen *Dette Gavebrev* fra 1982 ved at påvise, at oprøret var et resultat af udefra kommende impulser.
2. *Bevar din arv*, red. Ingrid Nielsen, 1987.
3. Om Østersøbadet Bornholms oprettelse og første år, se Bente Jensen: *Østersøbadet Bornholm, Turiststrømmens Moder, Bornholms Tidende*, 11./12. juni 1994.
4. Ian Ousby: *The Englishman's England, Taste, Travel and the Rise of Tourism*, Cambridge 1990 og Malcolm Andrews: *The Search for the Picturesque, Landscape Aesthetics and Tourism in Britain 1760–1800*, Aldershot 1989.
5. F.eks. A. P. Lind: *Veiledning for Reisende til Hammershuus Slots Ruiner*, 1867; Peter Hauberg: *Bornholm, Billeder og Text*, 1879, 2. opl. 1888, 3. opl. 1894; og J. P. Møller: *Vejviser for Besøgende ved Hammershus Ruiner samt en Bemærkning om Corfitz Ulfelds Flugt*, 1892.
6. Entrésagen findes i Nationalmuseets arkiv, journalsagerne 38/95 og 4/96, og på Rigsarkivet i Kultusministeriet, Kunstsamlingen, Nationalmuseet, journalsagerne 800/95 og 279/96; den behandles i diskussioner i de bornholmske aviser februar til juni 1896.
7. Charlotte Bøgh: *Badehotel – borgerskabets borge, Arv og Eje* 1985, s. 149–199.
8. Bente Jensen: *Det danske Schweiz – da Bornholm blev opdaget som turistmål, Den jyske Historiker* 65, 1993, s. 49–79; samme: *Bornholm og »Bornholm« – turismens paradox, ARR, Idéhistorisk Tidsskrift* 3, Oslo 1993, s. 28–35.
9. *Bornholms Avis*, 17., 19. og 21. juli 1894 om det forventede besøg af den tyske kejser, *Bornholms Dagblad*, 19. og 26. juli 1895 om Prinz Heinrichs besøg, *Bornholms Tidende og Bornholms Dagblad*, 9. august 1895 om de to prøjsiske prinser

- Adalbert og August Wilhelms besøg, beretninger om kejserprinseparrets besøg, juli 1905 i *Bornholms Avis* og *Bornholms Social-Demokrat*.
10. Behandlingen af Møllers første ansøgning om bevilling: Indenrigsministeriet, 1. dept., 1. kt. (2363/1894) og Nationalmuseets arkiv, journalsag nr. 38/95 samt usorterede breve i »Haubergs kasser« sst.
  11. Brev fra Blanch til Indenrigsministeriet, 23. dec. 1894 (2363/94).
  12. Hauberg: *Bornholm Billeder og Text* (se note 5), s. 1.
  13. Brev fra hotelejer Anders Jensen til P. Hauberg, 12. dec. 1894, med note om Haubergs beslutning (Haubergs kasser).
  14. Privat brev fra P. Hauberg til amtmand Groothoff, 23. dec. 1894 (Haubergs kasser).
  15. Brev fra Ingvar Jensen til Peter Hauberg 8. dec. 1894 (Haubergs kasser).
  16. Skriv. fra Nationalmuseet ved Henry Petersen til Indenrigsministeriet, 21. dec. 1894 (2363/1894).
  17. Skriv. fra Henry Petersen til amtmand Groothoff, 13. dec. 1894 (38/95).
  18. Skriv. fra amtmand Groothoff til Henry Petersen, 15. dec. 1894 (38/95).
  19. Skriv. fra Indenrigsministeriet til Bornholms amt, 21. marts 1894 (2363/1894).
  20. Møllers anden ansøgning om bevilling blev behandlet i Kultusministeriet, Kunstsamlingen, Nationalmuseet, journalsag 239/96, Indenrigsministeriet, 1. dept., 1. kontor, journalsag (1896/440), Nationalmuseets arkiv, journalsag (38/95) og usorterede breve i Haubergs kasser.
  21. Landdistriktsforstander Thorn i brev til Bornholms amt, 7. jan. 1896 (1896/440), byrådsvedtagelse om anbefaling, 27. jan. 1896 (Allinge/Sandvigs byrådsprotokol).
  22. Ifølge ansøgning om gæstgiveri, 25. jan. 1896, tilskrevet byrådets anbefaling (1896/440).
  23. Anbefaling fra Østersøbadet Bornholms bestyrelse af Møllers ansøgning til Indenrigsministeriet, 27. jan. 1896 (1896/440).
  24. By- og herredsfogeden i Hasle til Bornholms amt 4. feb. og 2. marts 1896 (1896/440).
  25. Skriv. til amtmand Groothoff fra Henry Petersen, 24. feb. 1896 (38/95).
  26. Skriv. fra Henry Petersen til kultusminister Bardenfleth, 28. feb. 1896 (38/95).
  27. Henry Petersen i skriv. til Stemann, kontorchef i Kultusministeriet, 17. marts 1896 vedlagt kultusministeriets brev til Indenrigsministeriet, 23. marts 1896 (237/96).
  28. Skriv. fra Nationalmuseet til Kultusministeriet, 7. marts 1896 (38/95).
  29. Skriv. fra Indenrigsministeriet til Bornholms amt, 14. april 1896.
  30. *Bornholms Avis*, 6. marts 1896, Anonym, Et nyt Hotel ved Hammershus.
  31. *Bornholms Avis*, 11. marts 1896, A.B., Lidt mere om et nyt Hotel ved Hammershus.
  32. *Bornholms Avis*, 14. marts 1896, anonym, Et nyt Hotel ved Hammershus.
  33. *Bornholms Avis*, 10. marts 1896.
  34. F.eks. i Poul Holm: *Kystfolk, Kontakter og sammenhænge over Kattogat og Skagerrak ca. 1550-1914*, 1991, især s. 278-294.
  35. M. K. Zahrtmann (1861-1940), læge og lokalhistoriker. Stor lokalhistorisk produktion, som bl.a. er publiceret i *Bornholmske Samlinger* og i værket *Borringholmerens Historiebog*, 1934/35.
  36. *Berlingske Tidende Aften*, 24. marts 1896, M. K. Zahrtmann, Nyt Hotel ved Hammershus.
  37. *Bornholms Tidende*, 22. april 1896.
  38. *Bornholms Avis*, 7. maj 1896.
  39. *Bornholms Tidende*, 29. april og 12. maj 1896.
  40. Manuskript til »Nyt Hotel ved Hammershus« skrevet af Hauberg (Haubergs kasser).
  41. Lulu Salto Stephensen: Danmark dejligst, om den æstetiske opfattelse af naturen set ud fra et kunstnerisk og et administrativt synspunkt, *Naturopfattelse og landskabsæstetik*, red. Lise Bek, 1989.
  42. I følge P. Haubergs afskrift af Interessentselskabet Hammersholms forhandlingsprotokol, s. 65 (Haubergs kasser). Det har ikke været muligt at finde originalen. Haubergs rolle i sagen taget i betragtning, må afskriften tages med forbehold.
  43. Anført i Tingbog for Hammershus Birk og meddelt i *Bornholms Avis* 27. juli og 6. august samt i *Bornholms Tidende*, 6. august 1906.
  44. Brev fra P. Hauberg til folketingsmedlem Blem, 7. dec. 1906 (Haubergs kasser).
  45. Redaktionelt indlæg i *Bornholms Tidende*, 1. nov. 1906.
  46. M. M. Smidt: Hvad der var truet, hvad der er tabt, *Dansk Aarvog, Et nationalt Aarskrift*, red. Vilh. La Cour, 1907, s. 13-18.
  47. Foreningens historie er behandlet i diverse jubilæumsskrifter, f.eks. Th. Lind: *Foreningen Bornholm i 35 år*, 1941, og Th. Lind: Foreningen Bornholms Ejendom i Rø, *Bornholmske Samlinger* 29, 1947, s. 116. Disse fremstillinger behandler ikke processen ved foreningens dannelse og relationen til turismen, men lægger især vægten på foreningens konkrete resultater. Foreningen Bornholm eksisterer fortsat.

48. Opråbet blev offentliggjort flere gange i de tre bornholmske aviser. Her efter *Bornholms Tidende*, 13. nov. 1906.
49. Referat af det offentlige møde i Åkirkeby indgår ikke i Foreningen Bornholms forhandlingsprotokol (i den nuværende formands opbevaring), men findes grundigt refereret i de tre bornholmske aviser, *Bornholms Tidende*, *Bornholms Avis* og *Bornholms Social-Demokrat*, alle 26. nov. 1906.
50. Foreningen Bornholms vedtægter § 3 (Det kongelige Biblioteks småtrykssamling). Vedtægterne blev bl.a. offentliggjort i *Bornholms Avis* 26. nov. 1906.
51. Forhandlingsprotokol for Foreningen Bornholm, bestyrelsesmøde den 29. nov. 1906.
52. *Rigsdagstidende* 1906/07, Folketingets Samling I:II, sp. 2584.
53. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger paa Landstinget, Ordentlig Samling 1906/07, sp. 371.
54. Herefter er udgangspunktet teksten i andragende af 8. dec. 1906 fra Foreningen Bornholm til Regjering og Rigsdag (Folketingets Bibliotek).
55. Sst., s. 1 nederst.
56. *Rigsdagstidende*, Tillæg B, Udvalgenes Betænkninger, Bilag til Ændringsforslag til 3. Beh. af Finanslovf. f. 1907–08 § 26, sp. 2263–2266, bilag nr. 203.
57. *Rigsdagstidende*, 12. marts 1907: 3. Beh. af Finanslovf. f. 1907–08 (Kultusministeriet), sp. 5949.
58. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger på Folketinget, Ordentlig Samling, III, sp. 6060–6061, 13. marts 1907: 3. Beh. af Finanslovf. f. 1907–08 (Kultusministeriet).
59. *Rigsdagstidende*, 14. marts 1907: 3. Beh. af Finanslovf. f. 1907–08. (Kultusministeriet) sp. 6075.
60. *En truende Fare for dansk Land. En Opfordring til danske Mænd og Kvinder*, 1907 (Det kongelige Bibliotek, Småtryksamlingen, Hjemstavnsforeninger).
61. Forhandlingsprotokol for Foreningen Bornholm, referat af bestyrelsesmøde, 19. april 1907.
62. Brev fra P. Hauberg til M. Blem, 7. dec. 1907 (Haubergs kasser).
63. Afskrift af Interessentselskabet Hammersholms forhandlingsprotokol, s. 32–38 (Haubergs kasser).
64. Martin Andersen Nexø, Bornholm, Kronikken, *Politiken*, 23. okt. 1906.
65. Listen over bidragydere samt korrespondancen i forbindelse med indsamlingen findes i Haubergs kasser.
66. N. C. Monberg til Hauberg, 24. feb. 1907 (Haubergs kasser). Monberg var ingeniør og entreprenør, fra 1919 den ene halvdel af firmaet Monberg og Thorsen.
67. Carl Jacobsen i kort til Hauberg, 14. feb. 1907 (Haubergs kasser); Jacobsen finansierede et nyt tårn til Skt. Nikolaj Kirke i København.
68. Foreningen Bornholms Regnskabsbog (privateje).
69. Under pkt. 214 i behandling af Landbrugsministeriets ændringsforslag til finansloven 1907–08, *Rigsdagstidende*, Forhandlinger på Folketinget, sp. 6087.
70. *Rigsdagstidende*, Folketingets Forhandlinger, 14. marts 1907, 3. Beh. af Ændringer til Finansloven, (Landbrugsministeriet), sp. 6100.
71. *Rigsdagstidende*, Folketingets Forhandlinger, 14. marts 1907, 3. Beh. af Ændringer til Finansloven, (Landbrugsministeriet), sp. 6194.
72. Redegørelse for brug af bidrag tilsendt yderne, dateret juni 1907, og foreningens beretning trykt på medlemskort for 1907 (Det kongelige Bibliotek, Småtryksamlingen, Hjemstavnsforeninger).
73. Note fra Blem til Hauberg, 16. jan. 1907, der henviser til samtale med J. C. Christensen; denne ønsker, at Blem og Hauberg selv skal skaffe alle pengene. Blem beder Hauberg om et snarligt møde, *ellers klarer vi det aldrig*. Haubergs kommentar i marginen til Christensens krav er *Vrøvl* (Haubergs kasser).
74. Etnologen Orvar Löfgren har anvendt denne tilgang i flere fremstillinger med Sverige som eksempel, f.eks. sammen med Jonas Frykman: *Den kultiverade människan*, Lund 1979, og senere i *Landscapes and Mindsapes*, *Folk* 31, 1989, s. 183–206, og *Längtan til landet Annorlunda, Längtan til landet Annorlunda. Om turism i historia och nutid*, 1990, s. 9.

Dansk senmiddelalderforsknings fremtid

Nils Hybel, Per Ingesman, Jens E. Olesen og Bjørn Poulsen

Fortid og Nutid april 1995, s. 48–54.

Den manglende nyrekruttering til de danske universiteters historiske institutter gennem de sidste tyve år har medført, at et generations-skifteproblem nu truer det rige og velfungerende forskningsmiljø inden for dansk senmiddelalder. Artiklens forfattere skitserer aktuelle initiativer og mulige strategier for at afhjælpe dette problem og påpeger en række felter, hvor der er behov for ny, dansk senmiddelalderforskning i samspil med nye strømninger i det internationale forskningsmiljø.

Nils Hybel, født 1948, dr. phil., lektorvikar ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Har skrevet *Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England*, 1989 (disputats).

Per Ingesman, født 1953, lic. theol., lektorvikar ved Institut for Kirkekundskab, Aarhus Universitet. Har skrevet *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, 1990.

Jens E. Olesen, født 1950, dr. phil., studierektor ved Folkeuniversitetet. Har skrevet *Rigsråd – Kongemagt – Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434–1449*, 1980 (disputats) og *Unionskrige og Stændersamfund. Bidrag til Nordens historie i Kristian I's regeringstid 1450–1481*, 1983.

Bjørn Poulsen, født 1955, dr. phil., arkivar ved Landsarkivet i Aabenraa. Har skrevet *Land – by – marked: To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, 1988 (disputats) og *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400–1650*, 1990.

Farvel til et forskningsmiljø?

Siden 1960'erne har forskere som Troels Dahlerup, Poul Enemark, Svend Gissel, Kai Hørby, Thelma Jexlev, Erik Ulsig og en række af deres elever ydet en intensiv forskningsindsats inden for dansk senmiddelalder.¹ Især har forskningens opmærksomhed været samlet om den krise, der fulgte i kølvandet på Den sorte Død omkring 1350 og resulterede i en gennemgribende omstrukturering af såvel det danske landbrugs-system som handelen med udlandet. Men også senmiddelalderens politiske historie, centreret om den nordiske union, der etableredes i Kalmar i 1397, har været genstand for livlig udforskning. Og endelig har historikerne inter-

esseret sig for kirken og adelen og den dominerende rolle, politisk, økonomisk og kulturelt, som disse to magtfaktorer spillede i senmiddelalderens danske samfund.

Senmiddelalderforskningen frembyder efter vor mening et af de bedste eksempler i dansk historievidenskab på værdien af et velfungerende forskningsmiljø, men – og det er baggrunden for dette indlæg – også et skoleeksempel på, hvor let et helt forskningsmiljø kan forsvinde, uden at nogen har ønsket, endside besluttet, at det skal ske.

Kai Hørbys tragiske død i august 1993 kom som et ekstra hårdt slag for dansk senmiddelalderforskning, fordi han blev revet bort omtrent samtidig med, at hele den forskergeneration, der

har båret dansk senmiddelalderforskning siden 1960'erne, gik på pension: Dahlerup, Enemark og Ulsig i Århus, Gissel og Jexlev i København. Dansk senmiddelalderforskning befinder sig derfor i den situation, at forskningsområdet stort set bæres dels af forskere, som allerede er pensionerede, dels af forskere, som befinder sig i løse ansættelser eller i stillinger uden for forskningsområdet. Det er naturligvis en helt uholdbar situation.

Har dansk historie råd til at lade et frugtbart og produktivt forskningsmiljø, som det har taget årtier at opbygge, forsvinde i løbet af nogle få år? Vi mener nej. Så længe man opretholder forestillingen om kendskab til Danmarks historie som en essentiel del af dansk kultur og derfor fra samfundets side er villig til at bruge ikke ubetydelige økonomiske ressourcer på at forske og undervise i dansk historie, må det være i alles interesse – såvel de politiske beslutningstageres som de historiske fagfolks – at ressourcerne udnyttes optimalt og med så lidt spild som muligt. Det betyder, så vidt vi kan se, at der må værnes om velfungerende forskningsmiljøer – og råbes vagt i gevær, såfremt sådanne miljøer trues af udslettelse på grund af rene tilfældigheder.

Der er inden for det senmiddelalderlige forskningsfelt uddannet en generation af yngre historikere, som står parat til at løfte arven fra den afgangende, og når det ikke har været muligt for den yngre generation at besætte de stillinger, der skulle garantere forskningsmiljøets fortsatte eksistens, skyldes det udelukkende det faktiske ansættelsesstop, der har hersket ved universiteterne i snart mange år. Andre instanser inden for dansk forskning end universiteterne – vi tænker her især på Carlsbergfondet og Statens Humanistiske Forskningsråd – bærer en stor del af æren for, at vi i dag har en yngre generation af senmiddelalderforskere. Vi mener derfor, at disse instanser nu må

opfordres til at følge denne indsats op og tage et bevidst initiativ for at redde et truet forskningsmiljø.

Synliggørelsen af forskningsmiljøet

Det ligger i Statens Humanistiske Forskningsråds strategiplaner, at stadig flere forskningsmidler bindes til større projekter og centre, til særlige satsningsområder og prioriterede emner. Man er fra forskningsrådets side i højere grad gået over til at bevilge penge til forskningsmiljøer – enten til allerede eksisterende forskningsmiljøer eller til forskningsmiljøer, som skabes ved igangsættelsen af projekter og centre – frem for til enkeltpersoner. Det betragter vi ikke nødvendigvis som nogen ulykke. En væsentlig fordel ved at satse på forskningsmiljøer frem for individuelle projekter er netop, at det giver bedre muligheder for en mere målrettet og effektiv forskningsindsats og i øvrigt også for mere interdisciplinær og tværfaglig forskning.²

Der er ingen tvivl om, at denne ændrede forskningspolitiske situation stiller andre krav til forskerne end førhen: stiller krav til enkeltforskerne om at finde sammen og koordinere indsatsen og til forskningsmiljøerne om i langt højere grad, end man har været vant til, selv at tage initiativer for at styrke sig og synliggøre sig. Med dette udgangspunkt er der i de seneste år taget en række initiativer med henblik på en organisering og mobilisering af forskningsmiljøet inden for dansk senmiddelalder.

I 1991 begyndte planlægningen af et stort forskerseminar om Danmark i senmiddelalderen, der fandt sted i april 1993 på Sandbjerg slot ved Sønderborg. Baggrunden for seminaret var et ønske om, under indtryk af det igangværende generationsskifte, på den ene side at se tilbage, gøre status og sammenfatte en

generations udforskning af Danmark i senmiddelalderen – og på den anden side at se fremad, skitsere perspektiver og pege på påtrængende arbejdsopgaver for fremtidig dansk senmiddelalderforskning. Seminaret blev en stor succes. Næsten alle historieforskere, der har arbejdet med Danmark i senmiddelalderen, omtrent 30, deltog enten som foredragsholdere eller som diskussionsdeltagere. Der blev holdt en række foredrag af høj kvalitet, og der blev ført en meget livlig diskussion.

Som tilsigtet gav seminaret på Sandbjerg anledning til videre initiativer. For det første blev det besluttet at publicere foredragene i en bog. Den er netop udkommet på Aarhus Universitetsforlag og indeholder dels reviderede versioner af de afholdte foredrag, dels en stor bibliografi over den nyere litteratur til Danmarks historie i senmiddelalderen – hvis knap 40 tættrykte sider effektivt dokumenterer den meget omfattende forskningsaktivitet, der har kendetegnet perioden fra 1960'erne til 1990'erne.³

For det andet blev der på Sandbjergseminaret nedsat et udvalg, som fik til opgave at søge et tættere samarbejde etableret i dansk senmiddelalderforskning. Dette udvalg – bestående af forfatterne til nærværende indlæg – har siden arbejdet med dansk senmiddelalderforsknings problemer, og hvad der kan gøres ved dem. Udvalget har dels udarbejdet et oplæg om dansk senmiddelalderforsknings fremtid, som i februar 1994 blev sendt til Statens Humanistiske Forskningsråd, dels har det påbegyndt etableringen af en række netværksaktiviteter, omfattende blandt andet udarbejdelse af en fortegnelse over danske senmiddelalderforskere, udgivelse af et nyhedsbrev, præsentation af dansk senmiddelalderforskning på internationale kongresser osv. – I den forbindelse opfordrer vi alle, der arbejder med senmiddelalderen, herunder ikke mindst specialeskrivere og PhD-

studerende, til at kontakte os med henblik på nærmere information om og deltagelse i fremtidige aktiviteter.

Endelig har udvalget diskuteret mulighederne for at styrke dansk senmiddelalderforskning ved igangsættelse af et stort forskningsprojekt i stil med Det nordiske Ødegårdsprojekt eller Projekt Middelalderbyen.

Forslag til forskningsstrategi

Vi betragter et nyt stort forskningsprojekt inden for senmiddelalderens historie som en måde til at gennemføre det nødvendige generationsskifte i dansk senmiddelalderforskning. Som en mulighed for at sikre, at de kompetencer, der er oparbejdet i miljøet, og de kontakter, der er knyttet, især til andre nordiske forskningsmiljøer, ikke bliver tabt i en vanskelig overgangsfase. Og som noget, der kan medvirke til, at der atter kommer gang i den nyrekruttering, der er en forudsætning for ethvert forskningsmiljøes fortsatte beståen. Det er ikke muligt at gå nærmere i detaljer med det planlagte forskningsprojekt her. Vi skal af pladshensyn kun præsentere de grundlæggende overvejelser, der har at gøre med projektets formål i relation til bevarelsen af forskningsmiljøet.

Skal et nyt forskningsprojekt kunne tjene de ovennævnte formål, må det blive afgørende, at der i udformningen af projektets bærende ideer lægges vægt på *både* kontinuitet og fornyelse.

I forhold til tidligere middelalderprojekter må et nyt forskningsprojekt på den ene side ligge i forlængelse af og bygge på de indhøstede erfaringer, på den anden side må det også gå videre og tage nye aspekter op. Man kan med god ret sige, at det var et overvejende socioøkonomisk historiesyn, der dannede baggrund for emnevalg og tilgangsvinkler i de store tværfaglige middelalderprojekter, der sattes i gang i 1960'erne og 1970'erne. De kom derfor også i høj

grad til at koncentrere sig om det materielle. I Projekt Middelalderbyens undersøgelse af ti udvalgte danske byer drejede det sig om, hvad arkæologiske udgravninger i kombination med det skriftlige kildemateriale kunne sige om byernes fysiske udvikling, byplaner etc.⁴ Det nordiske Ødegårdsprojekt tog udgangspunkt i de historisk og arkæologisk konstaterbare belæg for, at landbruget oplevede en omfattende krise i senmiddelalderen, og diskuterede herudfra denne agrarkrisens årsager, forløb og konsekvenser.⁵ Det vil nu være naturligt at gå videre til områder som statsopbygning, politik, handel, kultur og religion, og sigte mod bredere sammenhænge inden for Danmarks historie i senmiddelalderen. Derved vil man også kunne lade datidens mennesker optræde som selvstændigt agerende væsener og ikke blot som »objekter«, hvis liv er determineret af de materielle forhold.

Et nyt projekt må udspringe af den danske tradition for middelalderforskning og forsøge at videregive det bedste i denne til nye forskergenerationer. Samtidig må projektet dog også bevidst gøre op med grundfæstede synsmåder, der i højere og højere grad er kommet til at virke som skyklapper i forhold til vigtige udviklingslinier i international historieforskning. Vi har nævnt den materialistiske synsvinkel – som bærer hovedansvaret for, at f.eks. mentalitetshistorien, der i så høj grad har domineret den europæiske og amerikanske middelalderforskning i 1970'erne og 1980'erne, endnu knap har sat sit præg på den etablerede danske historieforskning.⁶ Men tillige må nævnes selve den nationalhistoriske synsvinkel. Under indtryk af den stigende internationalisering, som også sætter sit præg på den humanistiske forskning, erkendes den fremherskende nationalhistoriske synsvinkel (der selvfølgelig ikke blot er noget, der har kendetegnet dansk historieforskning) af flere og flere som en snæ-

rende ramme, der lægger hindringer i vejen frem for at fremme erkendelsen af en lang række historiske sammenhænge. Af den grund bør et projekt om Danmark i senmiddelalderen ikke fokusere isoleret på Danmark, men betragte datidens danske samfund i dets kontekst, som del af en større – det være sig en nordisk eller europæisk – helhed.

Et nyt projekt bør arbejde videre med de problemstillinger, som hidtil har optaget dansk senmiddelalderforskning. Samtidig må det i langt højere grad end tidligere hente inspiration fra international forskning. Ligesom man i sin tid gjorde i Det nordiske Ødegårdsprojekt – der igangsattes, efter at den senmiddelalderlige agrarkrise havde været et af hovedtemaerne på den internationale historikerkongres i 1960 – må man bestrebe sig på at knytte an til forskningens internationale frontlinier. Det er vigtigt at inddrage områder, hvor der i de seneste årtier er sket nybrud, som bør introduceres i dansk senmiddelalderforskning, og ikke mindst sådanne, hvor dansk forskning vil kunne bidrage til internationale forskningsdiskussioner. Idealet må være, at dansk forskning ikke blot henter inspiration udefra, men også indgår i *dialog* med den internationale forskningsverden.

Det er uden vanskelighed at nævne adskillige områder, hvor der er vigtigt nyt at hente for dansk senmiddelalderforskning netop i disse år. I den internationale *agrarhistoriske* forskning er synet på den senmiddelalderlige agrarkrise under radikal ændring, uden at det endnu har sat sig væsentlige spor i den danske forskning. Et væsentligt element er befolkningsudviklingen. Især i engelsk forskning har der udviklet sig en stærk skepsis over for den tidligere fremherskende opfattelse af, at højmiddelalderens befolkningsvækst blev vendt, allerede før pesten ramte Europa ved midten af det 14. århundrede, hvilket har skabt fornyet interesse for pestepidemiernes betydning

som forklaring på krisen.⁷ Udforskningen af nordeuropæisk senmiddelalderlig *handels- og konjunkturhistorie* har gjort store landvindinger i det seneste årti, blandt andet med en nærmere bestemmelse af 1400-tallets økonomiske krise, som nu ikke mindst ses i sammenhæng med en fremherskende mangel på sølv.⁸ I forening med tilbageførslen af de arkiver fra Østersøområdet, først og fremmest fra Lübeck, som siden 2. Verdenskrig har været utilgængelige, åbner dette helt nye perspektiver også for dansk forskning – der i førkrigstiden i virkeligheden kun i ret begrænset omfang udnyttede det omfattende hanseatiske arkivmateriale, som findes fra 1400- og 1500-tallet.⁹ Efter mange års intensiv forskning i sociale og økonomiske forhold har den *politiske og administrative historie* i høj grad oplevet en renaissance i de senere år. Senmiddelalderens udbygning af konge- og fyrstematnen, stændersamfundets institutionalisering og motiverne for de agerende politiske grupper er eksempler på problemstillinger, der atter er kommet i fokus.¹⁰ Specielt må nævnes, at netop med hensyn til senmiddelalderen har udforskningen af statshistorien taget et stort skridt fremad gennem European Science Foundations målrettede projekt om den moderne stats tilblivelse, af hvis mulige danske implikationer vi i høj grad mangler studier.¹¹ Endelig er der siden 1970'erne, ikke mindst under indflydelse af den franske Annaleskole og den antropologisk inspirerede historie, sket et virkeligt nybrud i den internationale forskning inden for områderne *religion og kultur*, som bør placere disse felter langt mere centralt, end det hidtil har været tilfældet i dansk middelalderforskning. Og her føres aktuelt internationale diskussioner, som man uden tvivl vil kunne bidrage til fra dansk side: om graden af kristning i middelalderen, om forholdet mellem elitekultur og folkekultur osv.¹² Også andre områder, eksempelvis kvindehisto-

riens bidrag til senmiddelalderens social- og mentalitetshistorie, kan fremdrages.¹³

Senmiddelalderforskningens relevans

Overvejelserne i vort indlæg er som tidligere omtalt udsprunget af et ønske om at konsolidere og styrke dansk senmiddelalderforskning, eftersom der her findes et frugtbart og produktivt forskningsmiljø, som vi finder det vigtigt at bevare. Men hvorfor overhovedet ofre forskningsmæssige ressourcer på dansk senmiddelalder? Hvorfor bruge de sparsomme forskningsmidler netop på senmiddelalderen og ikke på helt andre tidsperioder i Danmarks historie?

Vi har allerede fremført vort ene hovedargument for bevarelsen af det senmiddelalderlige forskningsmiljø: at vi ikke, samfundsmæssigt og forskningspolitisk set, kan tillade os det spild af ressourcer, det er at lade et ellers vel fungerende forskningsmiljø afgå ved døden uden spor af saglig begrundelse. Vort andet hovedargument, som vi skal sætte i fokus her til slut, er af indholdsmæssig art, det går på selve senmiddelalderens betydning som historisk periode.

Lad os først kaste et blik på periodens forskningshistorie og dermed på senmiddelalderbegrebet.¹⁴ I det 19. århundredes kultur- og fremskridtsoptimistiske historikeres interesse for det moderne samfunds rødder blev middelalderens sidste århundreder især udforsket med henblik på at spore oprindelsen til det nye samfund. Senmiddelalderstudiernes relevans var i vid udstrækning knyttet til interessen for den moderne kulturs oprindelse. Og det 14. og 15. århundredes historie blev da betragtet som et forspil til renaissance og den nyere tid.

Denne synsmåde holdt sig blandt vis-

se historikere langt ind i det 20. århundrede. Fra 1920'erne trængte nye historiefilosofiske antagelser sig imidlertid på i middelalderforskningen. Med rod i kulturpessimistiske og civilisationskritiske strømninger blev epoken i stigende grad betragtet under synsvinklen middelalderkulturens forfaldstid – som i den hollandske kulturhistoriker Johan Huizingas berømte bog om »middelalderens efterår«. ¹⁵ Den almindelige periodebetegnelse blev *senmiddelalder*, og *krise* blev mere end noget andet det begreb, som historikerne knyttede til tiden.

Det er i dag tvivlsomt, om der igen vil kunne opstå bred konsensus om en samlet periodeopfattelse. Var det 14. og 15. århundrede middelalderens efterår eller den nye tids vår? ¹⁶ Var senmiddelalderen præget af kriser eller forandringer? ¹⁷ Og er betegnelsen »senmiddelalder« overhovedet meningsfuld? Det er spørgsmål, der fortsat diskuteres i den internationale forskning, men nu uden de overtoner af historiefilosofisk og kulturpolitisk art, der kendetegnede de ældre forskningsdiskussioner.

Vort udgangspunkt vil være, at senmiddelalderen ikke kan betragtes blot som middelalderens afslutning eller blot som optakten til den nyere tid. Senmiddelalderen er ganske enkelt en periode med sin egen problematik. Og dét en problematik, der må påkalde sig særlig opmærksomhed, så sandt som grundlæggende samfundsmæssige forandringsprocesser er historiefagets fornemste studieobjekt. Forandringer findes overalt; det særlige ved forandringerne i senmiddelalderen er, at det senmiddelalderlige samfund midt under de mest alvorlige kriser og ofte næsten permanente krigstilstande på en lang række områder – fra politik og administration og økonomi til religion og kunst og kultur – var i stand til at lægge fundamentet for det moderne Europa.

Hvad var hemmeligheden bag den kolossale dynamik og kreativitet, som det

senmiddelalderlige samfund kunne præstere? Det er et spørgsmål, som langt fra er besvaret endnu, et spørgsmål, som kræver fortsat forskning i senmiddelalderen – og et spørgsmål, hvis besvarelse turde have relevans også for et nutidigt samfund.

Noter:

1. En god indgang til forskningen haves i festskrifterne til de nævnte forskere, hvor man både skal bemærke kredsen af bidragydere, herunder den lange række af elever, og bibliografierne over festskriftmodtagernes egen produktion. Se *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, red. Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen og Knud Prange, 1983; *Festskrift til Troels Dahlerup*, red. Aage Andersen, Per Ingesman og Erik Ulsig, 1985; *Festskrift til Thelma Jexlev. Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance*, red. Ebba Waaben, Kirsten Bendixen, Grethe Jacobsen, Kirsten Jexlev og Marianne Johansen, 1985; *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, red. Poul Enemark, Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, 1988; *Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel*, red. Harald Ilsøe og Bent Jørgensen, 1991.
2. En mere negativ vurdering af udviklingen findes i Ole Lange: De ensomme ulve og centralisterne. Om anarkistisk og industrielt organiseret historieproduktion i Danmark 1968–89, *Historien og historikerne i Norden efter 1965*, red. Christian Kvium, (Studier i historisk metode 21), 1991, s. 29–40.
3. *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, 1994.
4. Se de hidtil udkomne fem bind i serien *Projekt Middelalderbyen*: Ingrid Nielsen: *Middelalderbyen Ribe*, 1985; Marianne Johansen: *Middelalderbyen Køge*, 1986; Aage Andersen: *Middelalderbyen Næstved*, 1987; Hans Krongaard Kristensen: *Middelalderbyen Viborg*, 1987; Anemette S. Christensen: *Middelalderbyen Odense*, 1988. Resultatet af projektets undersøgelse af Aalborg foreligger i Erik Johansen, Bodil Møller Knudsen og Jan Kock: *Fra Aalborgs fødsel til Grevens Fejde 1534, Aalborgs historie 1*, 1992.
5. Som resultater af Ødegårdsprojektets danske del foreligger to trykte rapporter:

- Hornsherredundersøgelsen med indledende metodeafsnit*, red. Svend Gissel, 1977; *Falsterundersøgelsen*, red. Svend Gissel, 1-2, 1989. Jf. også den engelske sammenfatning: *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300-1600. Comparative Report from the Scandinavian Research Project on Deserted Farms and Villages*, Stockholm 1981.
6. Lars Bisgaard: *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænke måde i dansk senmiddelalder*, 1988, udgør fortsat en enligt svale.
  7. J. L. Bolton: *The Medieval English Economy 1150-1500*, London 1980; H. E. Hallam: *Rural England 1066-1348*, London 1981. Det ændrede syn hænger sammen med et mere generelt opgør med de hidtil dominerende, malthusianske og marxistiske teorier om krisen. Jf. Nils Hybel: Teorier om de vesteuropæiske godssystemers afvikling i senmiddelalderen, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, 1994, s. 47-68.
  8. Om 1400-tallets krise og dens monetære rødder se John Day: *The Medieval Market Economy*, Oxford 1987; Peter Spufford: *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge 1988; Michael North: *Geldumlauf und Wirtschaftskonjunktur im südlichen Ostseeraum an der Wende zur Neuzeit (1440-1570)*, Sigmaringen 1990. Jf. om langtidstendensen i Lübecks handel Rolf Hammel-Kiesow: Hansischer Seehandel und wirtschaftliche Wechsellagen. Der Umsatz im Lübecker Hafen in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, 1492-6 und 1680-2, *Der Hansische Sonderweg? Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse*, hrsg. Stuart Jenks und Michael North, Köln/Weimar/Wien 1993, s. 77-93.
  9. Antjekathrin Graßmann: Zur Rückführung der Lübecker Archivbestände aus der ehemaligen DDR und UdSSR 1987 und 1990, *Hansische Geschichtsblätter* 110, 1992, s. 57-70.
  10. Erich Meuthen: *Das 15. Jahrhundert*, 2. Auflage, München 1984; *Das spätmittelalterliche Königtum im Europäischen Vergleich*, hrsg. Reinhard Schneider, Sigmaringen 1987.
  11. Jf. blandt andet *L'État moderne: Genèse. Bilans et perspectives*, éd. Jean-Philippe Genet, Paris 1990; *Visions sur le développement des États européens. Théories et historiographies de l'État moderne*, éd. Wim Blockmans et Jean-Philippe Genet, Rom 1993. En publicering af resultaterne fra projektet »The origins of the modern state in Europe« vil ske på engelsk, tysk og fransk i 1995 i en række bind, der behandler de tidlige (dvs. ca. 1200-1750) europæiske staters ideologi, finanser og ikonografi, staten i krig, modstand mod staten etc.
  12. Se Lars Bisgaard: Det religiøse liv i senmiddelalderen. En tabt dimension i dansk historieskrivning, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, 1994, s. 342-362. En god introduktion til de internationale forskningsdiskussioner findes i John Van Engen: The Christian Middle Ages as an Historiographical Problem, *The American Historical Review* 91, 1986, s. 519-552.
  13. Jf. Grethe Jacobsen: Kvindehistorie - kvinders historie. En skitse i senmiddelalderlig ramme, *Fortid og Nutid* 31, 1984, s. 1-19.
  14. Den nyeste oversigt over periodens historiografi findes i Ernst Schubert: *Einführung in die Grundprobleme der deutschen Geschichte im Spätmittelalter*, Darmstadt 1992, s. 1-21: »Spätmittelalter« - Inhalte eines Epochenbegriffs.
  15. Johan Huizinga: *Herfsttijd der middeleeuwen*, 1. udg. 1919, mest læst i den engelske oversættelse: *The Waning of the Middle Ages*, 1. udg. 1924.
  16. Jf. Philippe Wolff: *Automne du Moyen Age ou printemps des Temps Nouveaux? L'économie européenne aux XIVe et XVe siècles*, Paris 1986.
  17. Jf. Nils Hybel: *Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England*, 1989.

Det danske historiske bibliografiske system. I anledning af at endnu et hul er blevet plomberet

Erik Nørr

Fortid og Nutid april 1995, s. 55–64.

I anledning af udgivelsen i 1993 af Dansk historisk Bibliografi 1970–1973 giver Erik Nørr en oversigt over dansk historisk bibliografi og dens udvikling med hensyn til både den emnemæssige og den tidsmæssige dækning. Udviklingen bliver set i relation til forholdene i det øvrige Norden og Slesvig-Holsten. Oversigten rundes af med nogle historikerønsker til fremtiden.

Erik Nørr, f. 1944, dr. phil., arkivar ved Landsarkivet for Sjælland m.m.

En af de vigtigste bøger, der udkom i 1993 inden for dansk historie, er Ann R. Welling og Erland Kolding Nielsens *Dansk historisk Bibliografi 1970–1973 I–II*, udgivet af Den danske historiske Forening og Det kongelige Bibliotek. Da værket på det nærmeste er udgivet i dybeste hemmelighed (det er ikke blevet markedsført på sædvanlig vis), og da prisen for det er delvis prohibitiv for dets udbredelse (750 kr.), vil jeg gerne slå på stortromme for de to bind, ikke så meget for deres egen skyld som for det bibliografiske system i det hele taget.

Det er nærmest katastrofalt for dansk historisk forskning, at man ikke råder over en tidsmæssigt dækkende historisk bibliografi. Det betyder enten, at historikerne skriver på grundlag af et for dårligt overblik over den tidligere forskning, eller at der bruges store resurser på det sisyfosagtige arbejde gentagne gange at gennemgå en række nødløsnin-ger (bogfortegnelser, tidsskriftindekser, anmeldelsesindekser, specialbibliografier m.v.). Problemet bliver mere og mere udtalt, da historieforskningen i de seneste årtier nærmest er eksploderet både på centralt og lokalt plan. De pro-

fessionelle historikeres antal er mangedoblet siden 1960'erne, og hertil kommer, at det lokalhistoriske arbejde er blevet en folkebevægelse, hvilket har fået mange til at fatte pennen. Lettere adgang til publicering forårsaget af computerteknik og etablering af en række nye tidsskrifter og årbøger har yderligere intensiveret historieskrivningen. Der vil allerede nu kunne findes eksempler på, at samme historie skrives to gange (hvor man ville have kunnet nøjes med at henvise). Ofte vil vigtige artikler og bøger savnes i historikeres litteraturfortegnelser, simpelthen fordi de ikke orkede at gennemsnøge litteraturen ordentligt. Diskussionen i de sidste par numre af *Fortid og Nutid* om historikernes festskriftartikler¹ giver et godt indtryk af det bibliografiske problem. Havde vi haft en dækkende og ajourført historisk bibliografi, havde festskrifternes artikler ikke været skjult, så ingen kunne finde dem.

Med udgivelsen af bindene, der dækker udgivelser, trykt i årene 1970–1973, er der skabt sammenhæng i systemet fra 1967 til 1976, selv om man skal slå op i fem bind for at finde litteratur fra

Oversigt over dansk historisk bibliografi

Titel og trykkeår for bibliografien	periode	1	2	3
<i>Bibliotheca Danica</i> I–V (1877–1931)	1482–1830	x		
B. Erichsen og A. Krarup: <i>Dansk historisk Bibliografi</i> I–III (1917–1927)	{ 1831–1912 (1482)–1912	x		få
H. Bruun og G. Simon: <i>Dansk historisk Bibliografi 1913–1942</i> (1966–1977), og H. Bruun: <i>Dansk historisk Bibliografi 1943–1947</i> (1956)	1913–1947	x	x	x
[lakune nr. 1]				
<i>Dansk historisk årsbibliografi</i> 1967, 1968, 1969. Ved Bente Pedersen (1972–1974)	1967–1969	x	x	x
Ann R. Welling og Erland Kolding Nielsen: <i>Dansk historisk Bibliografi 1970–1973</i> I–II (1993)	1970–1973	x	x	x
Ann R. Welling og Erland Kolding Nielsen: <i>Dansk historisk Bibliografi 1974–1976</i> (1986)	1974–1976	x	x	x
[lakune nr. 2]				
Ann R. Welling og John T. Lauridsen: <i>Dansk historisk Bibliografi</i> . Database	1990–	x	x	÷

Anm.: 1 medtager bøger og andre selvstændige skrifter; 2 medtager tidsskriftartikler og artikler i bøger; 3 medtager anmeldelser.

denne tiårige periode (tre årsbibliografier, fireårsbibliografien 1970–1973 og treårsbibliografien 1974–1976). Da Ann R. Welling, der er forskningsbibliotekar på Det kongelige Bibliotek, efter afslutningen af arbejdet med perioden 1970–1973 har påtaget sig sammen med forskningsleder John T. Lauridsen fra 1990 løbende at indtaste Dansk historisk Bibliografi i en database (mere herom nedenfor), er der nu skabt så meget sammenhæng i systemet, at der kun står to store lakuner tilbage: udgivelser 1948–1966 og 1977–1989 er udækket, hvilket er alvorligt nok. Men før udgivelsen af de nu foreliggende bind og starten på den løbende database var det nærmest katastrofalt, da miseren voksede år for år.

Dansk Historisk Bibliografi 1970–1973 og 1974–1976 betragtes som sammenhængende – redegørelsen i indledningen til 1970–1973 om afgrænsningen dækker således også 1974–1976.² Udgiverne tilstræber at holde samme fornemme dækningsgrad, som Henry Bruun gjorde, hvilket betyder, at antallet af indførsler pr. årgang er steget i

forhold til *Dansk historisk Bibliografi* 1913–1942 og 1943–1947. Dog er det sidemæssige mindstekrav for, at en artikel kommer med, øget lidt. En bibliografi, der som *Dansk historisk Bibliografi* tilstræber at være rimelig komplet inden for de væsentlige historiske områder (jeg skriver udtrykkelig *tilstræber*, da ingen bibliografi af det omfang, som der her er tale om, kan være helt komplet), skal ikke bedømmes på, om historiske disputatser og artikler i de centrale historiske tidsskrifter er med, dette er en selvfølge, men på dækningsgraden i yderkanten.

Historikere har både i fortid og nutid haft mange muligheder for at få deres bidrag trykt. Her adskiller vi os fra mange andre faggrupper, der har langt færre publikationskanaler. I forrige århundrede benyttede mange skoleprogrammerne. Således foretrak den fremtrædende historiker Caspar Paludan-Müller at benytte Nykøbing Katedralskoles program til sin kendte Saxoartikel, selv om Historisk Tidsskrift stod i kø for at få artiklen.³ Senere opstod en række blandede kulturtidsskrifter, der

Balder Erichsen (1873–1946), historiker, forskningsbibliotekar. Udgiver af *Dansk historisk Bibliografi* indtil 1912. Foto: Det kongelige Bibliotek.

Alfred Krarup (1872–1950), historiker, forskningsbibliotekar. Udgiver af *Dansk historisk Bibliografi* indtil 1912. Foto: Det kongelige Bibliotek.

også indeholder meget historisk stof. Fra dette århundrede kan nævnes de mange byer, der udgav *Jul i NN købstad*, også heri findes mange seriøse artikler om historiske forhold. Lokalt er de amtshistoriske årbøger ikke længere ene på markedet. Snart sagt ethvert museum og enhver lokalhistorisk forening/arkiv med respekt for sig selv har startet eget tidsskrift. Der opstår stadig nye faglige særtidsskrifter.

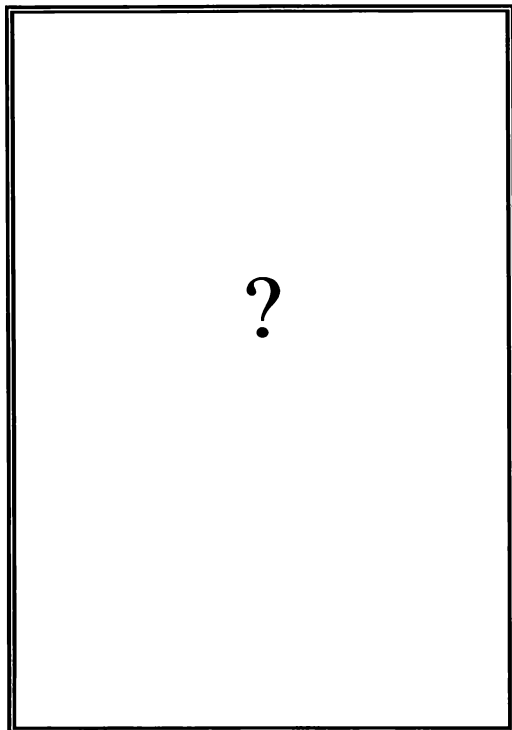
Listen over systematisk gennemgaaede tidsskrifter i *Dansk historisk Bibliografi* 1970–1973 II, s. 739–746, og 1974–1976, s. 448–457, viser en rimelig dækning, henholdsvis 390 og 371 tidsskrifter. Både typen »Jul i«, de egns-historiske og museernes tidsskrifter er medtaget. Det samme gælder et meget stort antal faglige særtidsskrifter og virkelig mange udenlandske tidsskrifter, som kunne tænkes at indeholde

»dansk historie«. Ringest repræsenteret er tidsskrifter udgivet af uddannelsesinstitutionernes elevforeninger (gamle elever), som meget ofte indeholder længere historiske eller personalhistoriske bidrag. F.eks. er *Jonstrupbogen* alene om at repræsentere seminariernes mange tidsskrifter.

Dansk historisk Bibliografi 1970–1973 og 1974–1976 bringer som Bruun (Erichsen og Krarup i mindre grad) et stort antal artikler i samleværker og bøger. For at vende tilbage til festskrifterne, så kan man i *Dansk historisk Bibliografi* ikke blot finde festskrift til Povl Bagge fra 1972 (nr. 7940), men også samtlige artikler bortset fra Torben Damsholts artikel om de gode kejsere og den oplyste enevælde og Inga Flotos artikel om den tyske historiker Gerhard Ritters forfatterskab. *Dansk historisk Bibliografi* medtager nemlig dansk hi-

Henry Bruun (1903–1970), historiker, overarkivar. Udgiver af *Dansk historisk Bibliografi* 1913–1947. Foto: Rigsarkivet. Tage Ludvigsen.

Udgiver af *Dansk historisk Bibliografi* 1948–1966. Endnu ukendt.

storie, og udelader således danske historikeres beskæftigelse med udenlandsk historie. Henvisninger gør det muligt at bevæge sig fra enkeltartikel til festskriftets hovednummer og fra hovednummer til samtlige artikler, der er registreret. Festskrifter til ikke-historikere kan også findes i *Dansk historisk Bibliografi*, men kun i få tilfælde de enkelte artikler. F.eks. er kun selve festskriftet og tre artikler medtaget for *Festskrift til Søren Holm på 70-årsdagen den 4. marts 1971* (DHB 70–73 nr. 8951). I hilsenen til nytestamentleren Bent Noack på 60-årsdagen i august 1975 var der ikke bidrag af relevans for dansk historie, men alligevel er festskriftet opført i bibliografiens meget store personalhistoriske afsnit (DHB 74–76 nr. 6236).

En af de stærke sider ved *Dansk historisk Bibliografi* 1970–1973 og 1974–1976 er, at der fortsat medtages hen-

visninger til et stort antal anmeldelser (over 1 side eller spalte). Og der stilles forhåbninger til, at den gode praksis vil blive fortsat i fremtiden, idet der i indledningen noteres, at anmeldelser af bøger fra 1967–1976 i tidsskrifter 1977ff. ikke er systematisk medtaget, da disse forventes samlet op, når *Dansk historisk Bibliografi* 1977ff. engang bliver udarbejdet. Anmeldere er i *Dansk historisk Bibliografi* 1970–1973 i modsætning til tidligere medtaget i navneregistret, hvilket er et fremskridt.

Welling og Kolding Nielsen har også adopteret det meget store inddelings-system, som forgængerne har skabt.⁴ Dette skyldtes praktiske fordele, når *Dansk historisk Bibliografis* enkelte dele skal anvendes sammen, men sikkert også, at *Dansk historisk Bibliografi* 1970–1973 og 1974–1976 har været under udarbejdelse i mere end to årtier. Så må man leve med den historiske ana-

De tre personer, der sørger for, at Dansk historisk Bibliografi fortsætter: fra venstre forskningsleder John T. Lauridsen, overbibliotekar Erland Kolding Nielsen og forskningsbibliotekar Ann Welling. Foto: Det kongelige Bibliotek 1995.

kronisme, at bidrag om sønderjyske forhold efter 1920 skal søges langt senere i systemet end tilsvarende nørrejyske (f. eks. litteratur om Ribe og Århus stifter 1970–1973, s. 272ff., og om Haderslev stift, der omfatter området helt frem til Horsens' sydlige udkant, 1970–1973, s. 468ff.).

Enkelte ændringer har udgiverne dog tilladt sig. Arkæologi, som Bruun havde taget med, er igen udeladt, både af pladsmæssige årsager og fordi der fra 1974 udgives en speciel arkæologisk bibliografi (det sidstnævnte havde måske været et argument for at have medtaget arkæologien for 1970–1973). Derimod har man udvidet historien i »den anden ende« med hovedgruppen »Politiske bevægelser og partier«. Den meget store systematik, som fremgår af indholdsfortegnelsen, har både fordele og ulemper.

Den medfører, at de enkelte afsnit i bibliografien ikke bliver store og uoverskuelige. Til gengæld kan det undertiden være vanskeligt at gennemskue, under hvilken gruppe et emne skal søges (ofte vil det være en række grupper). Det er lidt ærgerligt, at udgiverne har givet afkald på at bringe en emneordliste til inddelingssystemet. Imidlertid kan man med stor fordel benytte »Alfabetisk nøgle til bibliografiens systematik« i Bruun 1913–1942 VI, s. 645–663 som hjælpemiddel også til systematikken i *Dansk historisk Bibliografi* 1967–1969, 1970–1973 og 1974–1976.

Enhver bibliografi indeholder trykfejl og inkonsekvenser, ligesom det ofte er taknemmeligt for anmeldere at anføre bidrag, som måske skulle have været med.⁵ Selv den grundige og omhyggelige Henry Bruun var på disse områder ikke

helt fejlfri.⁶ Tilsvarende findes naturligvis også i *Dansk historisk Bibliografi* 1970–1973. Stikprøver viser, at fejlprocenten ikke er for høj. Jeg vil undlade her at nævne eksempler, da fokusering på trykfejl ikke må overskygge glæden over, at det kæmpemæssige arbejde er udført til gavn for alle historikere. Det mest betænkelige er udgiverens indrømmelse af, at der under værket om skiftelige tilblivelseshistorie muligvis er blevet nogle kartotekskort borte. Jeg har interviewet Ann Welling om problemet og forstået, at skaden ikke er af alvorlig karakter, men at hun af hensyn til sin »bibliografiske samvittighed« har følt, at det var nødvendigt at nævne det i indledningen.

Dansk historisk Bibliografi og nordisk komparation

I 1974 konkluderede daværende lektor ved Danmarks Biblioteksskole Erland Kolding Nielsen, at det danske historiske bibliografiske system internationalt set var både kvalitativt og kvantitativt fornemt. Nogle lande havde kun stærkt selektive bibliografier, og i forhold til de andre nordiske lande, der nok havde et nationalhistorisk bibliografisk system, havde de danske bibliografier langt større dybde.⁷

En forudsætning for Kolding Niensens karakteristik var, at det danske system blev komplet (eller snart blev det). På dette punkt så det noget bedre ud i 1974 end tyve år senere. Dengang var de løbende årsbibliografier blevet sat igang, ligesom der var blevet sat navne på, hvem der skulle udfylde den store lakune 1948–1966. Den 5. november 1971 havde Den danske historiske Forening taget beslutning om at iværksætte *Dansk historisk Bibliografi* 1948–1966 ved Karl Evald Kristensen og Erland Kolding Nielsen. Men projektet kom ikke længere end til planlægningsfasen. I 1994 er den løbende bibliografi ganske

vist igen kommet på skinner, men nu har man ikke blot det gamle »hul« fra 1948 til 1966, men også det nye fra 1977 til 1989, og der er mig bekendt ingen planer for udfyldningen. I de samme tyve år har man ikke ligget på den lade side hverken i det øvrige Norden eller i Slesvig-Holsten.

Svensk historisk bibliografi består forløb af følgende dele:

Dækningsperiode	Udgivere	Bibliografiens trykkeår
1771–1920	K. Setterwall, S. Ågren	1907–37 (optr. 1974)
1921–1935	P. Sjögren	1956
1936–1950	H. Bohrn, P. Elfstrand	1964
1951–1960	J. Rydbeck	1968
1961–1970	Marie Louise Bachmann, Yvonne Hirdman	1978
1971–1975	Marie Louise Bachmann m.fl.	1988
1976	Vuokko Venna-Hennig	1985

Det svenske system medtager forholdsvis langt færre indførsler end det danske, men det er mere overskueligt med seks store retrospektive bibliografier uden lakuner. Til gengæld er det knap 20 år bagud.

Norsk historisk Bibliografi består af:

1916–1925	årlige tillæg til Norsk Historisk Tidsskrift + 10 års register	reg. 1927
1926–1935	do.	reg. 1938
1936–1945	do.	reg. 1952
1946–1955	do.	reg. 1957
1956–1965	do.	1967
1966–1975	do.	1979
1976–1979	findes som laserudskrifter og på mikrofiche	

Ligesom den svenske er den trykte udgave af den norske historiske bibliografi ført frem til sidste havdel af 1970'erne⁸ (på mikrofiche til 1979), men den norske er meget vanskeligere at benytte, da

den består af årsbibliografier, hvortil der er udarbejdet tiårsregistre. Svein Tore Gjønnnes har i 1988 gjort livet lettere for mange norske historikere ved at udarbejde en helt ny *Norsk historisk bibliografi 1916–1945*. Han har benyttet de tre ovennævnte tiårsbind, men antallet af indførsler er langt mindre hos Gjønnnes end i forlæggene, så de gamle årsbibliografier med registre er ikke overflødiggjort.

Suomen Historiallinen Bibliografia med undertitlen *Finsk Historisk Bibliografi* indeholder følgende dele:

1544–1900	J. Vallinkoski, H. Schauman	1961
1901–1925	Aarno Maliniemi, Ella Kivikoski	1940
1926–1950	J. Vallinkoski, Henrik Schauman	1955–56
1951–1960	Paavo Lamminen	1968
1961–1970	Tuula Rantanen, Leena Pärssinen	1983
1971–1980	Tuula Rantanen, Raija Mankki	1988
[lakune]		
1986–1990	Kirsti Antin	1992

Det finske system er næsten ført up to date, der er kun en lakune for årene 1981–1985. Siden 1986 føres *Suomen Historiallinen Bibliografia* på edb. Udgifter for årene 1986–1990 og 1991ff. findes også i deldatabasen *Hist i databasen *Kati*.⁹ Indførsel af ny teknik har således i Finland ført til, at papirudgaven af femårsbindet er kommet betydeligt hurtigere end tidligere. Samtidig ser det ud til, at det har betydet en udvidet dækning. Femårsbindet 1986–1990 indeholder betydeligt flere indførsler end tiårsbindet 1971–1980.

Vender vi os mod det allernærmeste sydlige udland, møder vi også en ajourført historisk bibliografi. Schleswig-Holsteinische Bibliographie, udgivet af det slesvig-holstenske landsbibliotek (indtil 1976 udgivet af Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte under titlen Bibliographie zur Schleswig-

Holsteinischen Geschichte und Landeskunde) indeholder følgende bind:

	indtil 1928	Bibliografi i Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte	
I	1928–1933	Volquart Pauls	1936
II	1934–1938	do.	1944
III	1939–1944	Olaf Klose	1954
IV	1945–1950	do.	1955
V	1951–1955	do.	1957
VI	1956–1960	do.	1968
VII	1961–1965	Olaf Klose og Horst Lüders	1973–74
VIII	1966–1970	Horst Lüders	1976–77
IX	1971–1975	do.	1981–82
X	1976–1979	do.	1985
XI	1980–1983	do.	1987
XII	1984–1986	do.	1989
XIII	1987–1989	do.	1991

Det slesvig-holstenske system består af 13 store retrospektive bibliografier og dækker hele perioden 1928–1989 uden lakuner af nogen art. Indførelsen af edb-registrering fra og med bindet 1980–1983 har ligesom i Finland intensiveret udgivelsen. For historikere, der beskæftiger sig med sønderjysk historie, kan den slesvig-holstenske historiske bibliografi i høj grad erstatte lakunerne i dansk historisk bibliografi.

For at vende tilbage til komparationen, så kan den trykte del af dansk historisk bibliografi stadig måle sig med den norske og svenske i dybde og for den norske vedkommende i høj grad også i anvendelighed. Derimod slår den finske historiske bibliografi og især den slesvig-holstenske den danske med flere længder i hurtighed.

Dansk historisk Bibliografi 1990ff.

Fremtiden for den danske historiske bibliografi er ikke længere kun et luftkastel.¹⁰ Bibliografien er blevet reddet ved, at Det kongelige Bibliotek, hvis le-

der heldigvis er belastet af en bibliografisk fortid, har taget bibliografien under sine vinger. Den historiske bibliografi er blevet en opgave for landets nationalbibliotek, hvilket er det eneste rigtige, da den ikke kan udarbejdes uden umiddelbar adgang til Det kongelige Biblioteks samlinger og hjælpemidler.

De første resultater af *Dansk historisk Bibliografis* nye status foreligger allerede. Ud over færdiggørelsen af perioden 1970–1973 er det lykkedes for de to medarbejdere ved Det kongelige Bibliotek, Ann Welling og John T. Lauridsen, at holde trit med historikernes produktion siden 1990. Udgivelser efter 1. januar 1990 tages kontinuerligt ind i en database. I december 1994 var der indført godt 7.000 poster. Medens 1990–1991 er rimelig komplet, mangler der stadig mange tidsskriftartikler fra 1992–1993 og alle artikler fra 1994.

Det er i denne tid, at normen for dansk historisk bibliografi bliver lagt for fremtiden, og der er derfor brug for at holde fast i forgængernes dyder, selv om der også er brug for at tage stilling til, om alt skal fortsætte som hidtil. Jeg takker Ann Welling for, at hun har udleveret de interne arbejdsplaner for *Dansk historisk Bibliografi* 1990ff. til mig, således at det har været muligt at se udgiverne efter i kortene.

Oversigten over de systematisk gennemgæede tidsskrifter giver et indtryk af, at standarden fra *Dansk historisk Bibliografi* 1970–1973 og 1974–1976 er holdt. Listen omfatter ca. 375 tidsskrifter, årbøger og andre periodika. Tilvæksten af mange nye, specielt lokalhistoriske tidsskrifter og blade har ført til, at udgiverne er blevet mere tilbageholdende med at tage små artikler med. Der er sat en minimumsgrænse ved ca. 5 sider (det gælder dog ikke nekrologer), hvilket har ført til, at en række foreningstidsskrifter er faldet helt uden for bibliografien. Det gælder f.eks. Dansk slægtsgårdsforenings tidsskrift *Slægtsgården* og *Våbenhistorisk Tidsskrift*

(derimod medtages *Våbenhistoriske Årbøger* stadig).¹¹ Jeg håber ikke, at grænsen bliver overholdt slavisk, da der kan være vigtige artikler på mindre end 5 sider, som det kan være rimeligt at tage med, selv om det af hensyn til bibliografiens overskuelighed er nødvendigt med en sidetalsgrænse. Det skulle nødigt blive sådan, at forfattere skrev længere end nødvendigt for at komme med i *Dansk historisk Bibliografi*!

Selv om det i en database er muligt at løse den trykte bibliografis dilemma, at den skal vælge mellem 'tid', 'sted' og 'emne' i opstillingen, er det nødvendigt med en struktur også i en edb-baseret bibliografi. Ellers vil det ikke være muligt at få hoved eller hale i en litteratursøgning, og det vil ikke være muligt at adskille hovedplacering fra biplacering. De to bibliografer har udarbejdet en systematik med 19 hovedgrupper,¹² og mange poster i *Dansk historisk Bibliografi* 1990ff er forsynet med emneord. De har endelig brudt med Erichsen og Krarups gamle inddelingssystem, som vanskeligt lod sig overføre til edb, og som tiden også til dels er vokset fra. Det sindrige system med over- og underordning er blevet mere enkelt. Men bortset herfra har man lagt sig rimelig tæt op ad den gamle systematik, da *Dansk historisk Bibliografi* 1990ff. let skal kunne bruges sammen med de hidtil trykte bind.

Heldigvis ser det ud til, at *Dansk historisk Bibliografi* vedblivende medtager dansk historie i bredeste forstand. Man har ikke lyttet til dem, der foreslog, at *Dansk historisk Bibliografi* skulle udelade en række fagområder, der havde deres egne selvstændige bibliografier.¹³ Hvis det var blevet tilfældet, var historikerne blevet afhængige af eksistensen af disse særbibliografier. Hertil kom, at opfattelsen af, hvad der er historie, ville være forskelligt i de enkelte fagbibliografier og i *Dansk historisk Bibliografi*.

Den væsentligste anke imod *Dansk*

historisk Bibliografi 1990ff. er, at den ikke medtager anmeldelser, bortset fra anmeldelser der har form af debatartikler. Det er en væsentlig forringelse, som vil gøre brugsværdien af *Dansk historisk Bibliografi* langt ringere. Det er et alvorligt skår i glæden over, at *Dansk historisk Bibliografi* er kommet i gang igen. Jeg vil meget håbe, at udgiverne opgiver udeladelsen og vender tilbage til den hidtidige praksis. De har jo alligevel fat i tidsskrifterne! Man skal passe på ikke at forringe den historiske bibliografi, har den først fået en skavank, så får man den aldrig mere udbedret!

I modsætning til tidligere tiders årsbibliografier gør den nye teknik det muligt straks at kumulere indførslerne, så man ud over den løbende bibliografi snart får en retrospektiv bibliografi, der dækker flere år. Desuden har Det kongelige Bibliotek gjort det muligt for brugerne straks at få adgang til databasen. *Dansk historisk Bibliografi* 1990ff. findes som deldatabase i den såkaldte Rex2-base.¹⁴ I lighed med den øvrige Rex-base kan der i den indlagte *Dansk historisk Bibliografi*-delbase søges på forfatter, titelord, trykkeår, biograferet person, emneord samt klassifikation.¹⁵

Det er fint med databaseadgang til den løbende *Dansk historisk Bibliografi*, men det er endnu kun en adgang for de få. Det kræver modem, som endnu de færreste historikere og andre benyttede af *Dansk historisk Bibliografi* råder over. Desuden er databasen kun et råmanuskript. Indførslerne har endnu ikke fået en fast struktur, ligesom der mangler oplysninger om bibliografien opbygning og afgrænsning. Jeg håber, at udgiverne med mellemrum tager sig tid til at finpudse og redigere nogle års indførsler (f.eks. hvert tredje, fjerde eller femte år). Disse delbibliografier kunne man så gøre tilgængelige for en større del af historieverdenen enten på papir, som ikke behøver at være i allerfornemste udstyr, eller på diskette, se-

nere måske cd-rom. Både i Finland og i Slesvig-Holsten kommer de edb-baserede retrospektive bibliografier i fine trykte udgaver.

Fremtiden

Jeg vil på historikernes vegne fremkomme med tre store ønsker til fremtidens *Dansk Historisk Bibliografi*. *For det første* må man håbe, at det bliver muligt for Det kongelige Bibliotek og dets bibliografer at holde trit med de løbende udgivelser, og at man tager anmeldelserne med.

For det andet, at det bliver muligt at udfylde de store lakuner for perioderne 1948–1966 og 1977–1989. *For det tredje*, at man på et tidspunkt får udgivet hele den samlede *Dansk historisk Bibliografi* på nye, søgbare medier.¹⁶

Med hensyn til lakunerne, som man i årtier har overvejet at gøre noget ved uden at få spørgsmålet løst, kræver det en holdningsændring hos historikere og bevilgende myndigheder. Den danske historiske bibliografi har, indtil den blev overflyttet til Det kongelige Bibliotek, været overladt til enkeltpersoner. Holdningen til bibliografisk arbejde har været en smule overbærende. Forskningsråd og fonde yder sjældent lønmidler til bibliografisk arbejde, fordi det ikke drejer sig om forskning. Forskningsrådene og de store fonde burde efter min mening tage *Dansk Historisk Bibliografis* færdiggørelse op som et satsningsområde. Det er virkelig værd at satse på udfyldelsen af de to store lakuner, det ville være en kæmpetjeneste for alle fremtidige forskningsprojekter, der har brug for at skaffe sig overblik over dansk historie i videste forstand.

Jeg vil foreslå, at Det kongelige Bibliotek, som har overtaget hovedansvaret for bibliografien, tager initiativ til at planlægge, hvordan de to lakuner kan udfyldes. Og hvorfor ikke tage munden fuld og forsøge at skaffe penge til begge

lakuner samtidig, så vil det virkelig blive et satsningsområde, og der kan skabes et »bibliografisk« miljø, som er forudsætningen for, at arbejdet kan slutes hurtigere, end Henry Bruun ene mand kunne gøre.

Noter:

1. Claus Bjørn: Festskrifter – en tidens plage, *Fortid og Nutid* 1994, s. 74–75; Per Ingemans, Jens Villiam Jensens og Jørgen Steen Jensens replikker *sst.*, s. 299–303.
2. *Dansk historisk Bibliografi* 1970–1973 var af anmeldere blevet kritiseret netop for den manglende redegørelse for systematik og afgrænsningskriterier: Per Deskov i *Fortid og Nutid* 33, 1986, s. 301, og Erik Alstrup i *Historisk Tidsskrift* 1988, s. 73.
3. Bjørn Kornerup: *Caspar Paludan-Müller. Et udvalg af hans optegnelser og breve* 2, 1958, s. 206.
4. Jfr. herom Erland Kolding Nielsen: *Dansk Historisk Bibliografi, Danske Opslagsværker*, red. Axel Andersen, 1974, s. 533–610. Om *Dansk historisk Bibliografis* systematik se desuden Harald Ilsøe: *Dansk historisk Bibliografi – fortid, nutid og fremtid, Fortid og Nutid* 34, 1987, s. 182–186.
5. Jfr. debatten/polemikken i forbindelse med *Dansk historisk Bibliografi 1974–1976* i *Fortid og Nutid* 1986–1987 og *Historisk Tidsskrift* 1988.
6. Se Harald Ilsøes meget grundige og rosende anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 12. rk. 3, 1968–1969, s. 497–509.
7. Kolding Nielsen, *Dansk historisk Bibliografi*, s. 539f. (se note 4).
8. Den norske historiske bibliografi 1980ff findes tilgængelig i Universitetsbibliotekets database Ubu-bok (base-hist). I Sverige har man for nylig besluttet at udarbejde svensk historisk bibliografi og gøre den tilgængelig under databasen Libris/Stairs. Man vil begynde med de aktuelle udgivelser og derefter gå bagud indtil 1976. (Oplyst fra Universitetsbibliotekerne i Oslo og Lund).
9. Jfr. indledning til bind 1986–1990.
10. Jfr. diskussionen 1986–1988 (se note 5).
11. Fortegnelse over gennemgæede tidsskrifter indtil 9. december 1994 (Ann Welling og John T. Lauridsens arbejdsrapport).
12. 12. udgave af *Dansk historisk Bibliografis* systematik, dateret 28. januar 1994 (Ann Welling og John T. Lauridsens arbejdsrapport).
13. Jfr. Per Deskov i *Fortid og Nutid* 33, 1986, s. 300–303.
14. I Rex2-basen skrives: base 2 5 for at få adgang til søgning i *Dansk historisk Bibliografi*.
15. En oversigt over klassifikationen fås ved at skrive ?dhh.
16. Om overvejelserne herom jfr. Gunner Lind: *Dansk historisk arbejdsbibliografi, Fortid og Nutid* 34, 1987, s. 179–181. De tekniske muligheder for en elektronisk søgbar bibliografi er vokset betydeligt siden 1987.

Landboforeningerne i historien

Erik Helmer Pedersen

Fortid og Nutid april 1995, s. 65–66.

I en kommentar til Flemming Justs anmeldelse af værket *Landboforeninger i 200 år* i *Fortid og Nutid* 1994, s. 273–284, sætter Erik Helmer Pedersen bl.a. spørgsmålstegn ved nytteværdien af begrebet »gårdmandslinjen«, som måske snarere burde hedde »husmandslinjen«.

Erik Helmer Pedersen, f. 1932, lektor ved Institut for historie, Københavns Universitet, med speciale i landbrugs- og udvandringshistorie. Har skrevet disputats om Landbrugsraadet og jubilæumsværker om Hedeselskabet, Danske Slagterier og Landboforeningerne m.m. Privat adresse: Colbjørnsensvej 8, 2850 Nærum.

Normalt svarer jeg ikke på anmeldelser af mine bøger. Ikke af hoffærdighed, men fordi det næppe vil føre til noget resultat. Ofte har anmelderen helt misforstået sigtet med bogen, ja han/hun har måske ikke engang læst den i sin helhed. Tog man da til genmæle, ville det efter alt at dømme ikke føre til andet end akademisk mundhuggeri. Prøv bare at gennemblade en enkelt årgang af *Fortid og Nutid*!

Men denne gang vil jeg gøre en undtagelse. Flemming Just har i *Fortid og Nutid* 1994, s. 273–284, anmeldt, velvilligt må det indrømmes, det firebindsværk *Landboforeninger i 200 år*, Mette Ehlers og jeg har redigeret – og delvis skrevet – i forbindelse med De danske Landboforeningers 100 års dag i 1993. Anmeldelsen er imidlertid placeret under rubrikken »Debat«, og det gør det naturligt at kommentere et par ting i forbindelse med omtalen af mit bidrag til værket *Landbosamfundet og Danmarkshistorien*.

Det er min placering i forhold til den såkaldte »gårdmandslinje« i dansk historieskrivning, Flemming Just har gjort sig sine tanker om (*Fortid og Nutid* 1994, s. 282). Jeg vil da gerne bemærke, at det kan være svært for mig at

forholde mig dertil, da jeg slet ikke kan anerkende nytteværdien af et begreb af denne art.

Skulle man endelig tale om en bestemt linje i historieskrivningen om landboernes og landbrugets historie i Danmark, måtte den snarere hedde *husmandslinjen*. Er der nogen gruppe, der er blevet viet særlig opmærksomhed fra historikernes side, er det da netop husmændene. Det er en naturlig følge af den socialdemokratisk-radikale, nu snarere SF'ske dominans i dansk historieskrivning, således som den prægnant kommer til udtryk i eksempelvis Olsens moderne Danmarkshistorie. P. Munch og hans efterfølgere blev de sejrende i den sociale kamp igennem det meste af dette århundrede, og det sætter naturligvis sit præg på beretningen om slagets gang såvel som om dets forudsætninger.

Men det skal siges til Flemming Justs ros, at han ikke rent mekanisk stempler mig som gårdmandshistoriker, men tværtimod synes at placere mig i en mere bevidstgjort gruppe. Det må ifølge sagens natur være en hæderfuld placering. Dog må jeg tage til genmæle over for bemærkningen om, at jeg »uden videre diskussion« sætter et frit i luften svævende spørgsmålstegn ved den er-

hvervspolitiske nyttevirkning, landbruget omkring 1880 kunne have af lovgivningsmagten, lammet som den var af den storpolitiske konflikt på Rigsdagen. Den omtalte bemærkning er en del af den opsummering af et forudgående begivenhedsforløb, hvor jeg har analyseret en række uløste konflikter omkring en mulig støttelovgivning til fordel for landbruget, ikke mindst forholdene omkring Landbohøjskolen og forsøgsvirksomhedens respektive budgetter.

I øvrigt mener jeg, at det ikke er helt korrekt at afvise min påvisning af N. J. Fjords banebrydende indsats for de danske andelsmejerier (note 8 s. 283). Det var først og fremmest Fjord og hans epokegørende forsøgsvirksomhed, der gjorde omlægningen af landbruget og dermed andelsmejeribevægelsen til et realistisk alternativ til tidligere tiders korndyrkning og -salg.

Jeg kunne for så vidt godt stoppe her, men da Flemming Justs bemærkninger rører ved et andet vigtigt punkt, vil jeg gerne have lov til at fremsætte et par supplerende kommentarer. Vi kan næppe være uenige om, at lovgivningsmagten forholdt sig ret passivt over for den erhvervspolitiske problematik i tiden mellem Junigrundloven og Systemskiftet. Ud over husdyrloven og lovgivningen omkring kunstmørret skete der ikke de store ting, medmindre man da vil se sociallovene fra 1890'ernes begyndelse som en maskeret form for støttelovgivning til fordel for landbruget.

Regeringen Estrup forsøgte ganske vist at give landets korndyrkere, og det vil i første række sige storbruget, en vis form for beskyttelse gennem forslag til ændringer i toldloven, men det strandede på Venstres modstand. Måske kunne man have reddet en større del af produktionen af f. eks. maltbyg og formalet korn igennem kornsalgskrisen, i fald man havde støttet denne del af landbruget, men set i et længere perspektiv var hverken gårdmandsbruget eller husmandsbruget interesseret i at gøre no-

get for godsejerne. Landbrugsadelen kom derved i en slem klemme rent økonomisk, og dermed var der på længere sigt banet vej for en radikal jordpolitik.

Eksporten af forædlede landbrugsprodukter til et frit verdensmarked, in casu beliggende i Storbritannien, fik som bekendt stor succes i slutningen af forrige århundrede. Frihandelslinjen blev dermed det bærende princip for dansk landbrug gennem mere end en menneskealder, og dermed lammedes den erhvervspolitiske handlefrihed i unødigt grad, forekommer det mig. Som jeg har søgt at vise det i min fremstilling af *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33* (1979), skulle dette forhold komme til at spille en afgørende rolle, da Thomas Madsen-Mygdal i 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne ved sin umanerligt stædige fastholdelse af frihandelslinjen satte landbruget i en alvorlig klemme, da verdenskrisen kaldte på nytænkning på det erhvervspolitiske område.

Det kan også diskuteres, om dansk landbrug ved at lade sig slavebinde til en fundamentalistisk frihandelspolitik nogensinde fik de priser, der for alvor kunne have gjort husdyrproduktionen rentabel. Konsekvensen blev en gældssætning, der på længere sigt fik alvorlige følger for økonomien. Under alle omstændigheder blev frihandelsepoken, set i et globalt perspektiv, ret kortvarig. Allerede i 1920'erne begyndte oversøiske landbrugseksportører at eksperimentere med maskerede subventionsordninger, og i næste tiår måtte også dansk landbrug tage afsked med frihandelslinjen. Og den er aldrig siden blevet genoptaget. Derom kan man læse i Flemming Justs disputats *Landbruget, staten og eksporten 1930-1950* (1992).

Landboforeningerne er omsider kommet ind i den danske historie, efter at de i husmandstidens danske historieskrivning har været forvist til en plads i venteværelset. Eller måske snarere kontoret for glemte sager.

Anmeldelser

Dansk guldalder

Bente Scavenius, red.: Guldalderhistorier. 20 nærbilleder af perioden 1800–1850. Gyldendal 1994, 198 s.

Erik Housted: Fattig-Holm. Tre guldalderskæbner. Rhodos 1994. 436 s., 425 kr.

Jan Møller: Strandvejens Fiskerlejer. Træk af Øresundskystens kulturhistorie. Forlaget Cicero 1994. 253 s., 348 kr.

1994 var et godt år for smukke bøger. Ikke mindst har der været et massivt udbud af prægtige kataloger og mere dybtgående analyser omkring Dansk Guldalder. Det er egentlig forbløffende, at et så lille sprogområde som det danske kan producere en lang række værker, der i indhold og layout er fuldt på højde med de udstyrsstykker, der oversvømmer det internationale engelsksprogede bogmarked. Af forord og kolofon i de tre bøger, der her skal anmeldes, fremgår det da også entydigt, at uden fonde og mæcener havde bøger som disse næppe set dagens lys. Men vi må jo have noget på hjerte, når vi år efter år udgiver skønne bøger i oplagstal, der næppe overstiger de 2.000.

Når det er valgt at anmelde de tre bøger under et, er det primært, fordi de repræsenterer tre forskellige angrebsvinkler – metoder om man vil – på det grænseland, der ligger mellem kunst- og kulturhistorie. To af de tre værker behandler den periode, der populært kaldes Guldalderen, 1800-tallets første halvdel, mens Jan Møller mere bredt beskæftiger sig med Strandvejens lange linier også kronologisk. Tyngdepunktet i den sidste er dog også 1800-tallet, og omslag og titel signalerer »Guldalder«.

Bøgerne er markante vidnesbyrd om den tilnærmelse, der i de senere år er sket mellem kunst- og kulturhistorikerne. En vis mætningsgrad med moderne, eksperimenterende dansk kunst synes at være nået. Ikke mindst har man på de højere liggende steder opdaget, at den »historiske kunst« sælger flere billetter – og bøger – end nutidskunsten i 1990'ernes Danmark. Endelig kan man muligvis konstatere, at kunsthistorikerne igen er begyndt at tage deres fag alvorligt og beskæftige sig ikke blot med kunst, men også med de historiske sammenhænge = kunsthistorie.

Guldalderhistorier er en ganske vellykket syntese af ovennævnte udvikling. Indholdet er

ikke specielt banebrydende, og meget er set og skrevet før. Bogens ambition er imidlertid alene at give et kalejdoskopisk billede af Danmark, og især København, i første halvdel af 1800-tallet. Som Marianne Saabye understreger i sit instruktive forord, fokuseres bevidst på *detaljen for gennem den lille historie at få et indblik i den store helhed*. Efter endt læsning kan man så måske nok mene, at den lille historie også i nogen grad er blevet lidt tilfældig. Om en klar styring af bogens indhold og temaer er der i hvert fald ikke tale.

Værket er udgivet i anledning af den første guldalderfestival i København i september 1994. Festivalen var som bogen i høj grad kalejdoskopisk. Den varede – ikke mindst i forhold til de kræfter, der blev lagt i den – alt for kort tid. Alene af den grund er *Guldalderhistorier* vigtig, idet den fastholder nogle af de blivende værdier og det »videnskartotek«, som guldalderfestivalen repræsenterede.

De 20 nærbilleder, der i realiteten er blevet til 22 + forord, er skrevet af 23 fagfolk udi historie, litteratur, kunsthistorie, teatervidenskab, teologi og musik. Kun etnologerne glimrer ved deres fravær, men det gør de etnologiske banaliteter så da heldigvis også, hvilket må siges at være et andet lykkeligt udslag af 1990'ernes endelige opgivelse af 1960'er-romantikken.

Kort opregnet dækker bogens 22 bidrag følgende emner:

Guldaldermaleriet – Politisk-økonomisk karakteristik af perioden – Guldalderbegrebet – Landskabsmaleriets gennembrud – Land og by – Ørsted og naturbegrebet – Mæcener Jonas Collin – Periodens kvindelige forfattere – Guldalderen mentalt – Kunstnermiljøet ved Frederiksholms kanal – Markedspladsen ved Nikolaj kirke – Den sidste enevoldskonge – Grundtvig og folkeoplysningen – Boghandel og forlag – Søren Kierkegaard og kirken – Runologen Finnur Magnússon – Weyse og selskabeligheden – Satiriske blade og folkevid – Bolig og klædedragt – Galathea's videnskabelige ekspedition – To guldalderskæbner omkring 1850 – Opdagelsen af Jylland.

Det er naturligvis vanskeligt at fremhæve det ene bidrag for det andet. Samtlige artikler er smukt illustreret, de fleste er velskrevne, og der er mange tankevækkende og vægtige bidrag. Niels Birger Wamberg's vittige portræt af Jonas Collin understreger behovet for en egentlig biografi om denne såre mægtige mand, »Guldalderens grå eminence«. Det sam-

me gælder den fond, som Collin stod i spidsen for 1803 til 1831: »Fonden ad usus publicos«, der på mange måder var det finansielle grundlag for guldalder tidens kulturelle og mentale blomstring til trods for den økonomiske afmatning efter 1807, nærmest skriger på en dybtgående historisk undersøgelse. Det hører i øvrigt med til billedet af Collin og hans fond, at datidens ledercirkler var ufatteligt snævre. Det kunne være spændende at se nærmere på den snes højt intelligente, i tidens ånd universalgenier, der tegnede perioden politisk-økonomisk og kulturelt og i realiteten lagde fundamentet for det moderne Danmark, der opstod i 1800-tallets anden halvdel.

Kontrasten mellem periodens få ledere og det brede lag kommer fint til orde i Margit Mogensens lille bidrag om torvehandel, køer og brændevin i hovedstaden. Her er vi nede på jorden igen, meget bogstaveligt omkring det interessante »samliv mellem køer og mennesker i byen«. Det er historien om provinsbyen Københavns afsked med den voldomgivne middelalderby.

Med Hans Edvard Nørregård-Nielsen er vi atter oppe i de højere lag. Det er Oehlenschläger og guldalderbegrebet, Nørregård-Nielsen er ude efter. Det sidste beskrives som *malerkunstens plage*. Den muntre Constantin Hansens mente, at guldalderen var et økonomisk begreb, der refererede til mønterne i hans lomme. Selv nåede han højst kobberalderen, aldrig guldalderen og i reglen var han nærmest jernalderen, når portnøglen var lommens eneste indhold. Hans Edvard Nørregård-Nielsen har i parentes bemærket bidraget til »guldalderåret« 1994 med to værker, hvor det unævnlige begreb indgår (henholdsvis *Gyldne dage og mørke nætter* og *Kongens København, en Guldaldermosaik*).

Et godt eksempel på tidens lærde stridigheder er Iver Kjærs beretning om den uheldige runolog Finnur Magnusson. Det var Magnusson, der kom så grueligt galt afsted, da han med nationalromantikken og Saxo i bagagen tolkede klipperevnerne ved Runamo i Blekinge som en runeindskrift om den navnkundige danske konge Harald Hildetand. Man savner måske nok perspektivet her. Den lille historie om Magnusson er jo i virkeligheden en detalje i 1840'ernes opblussende nationalromantiske tvistigheder inden for historie, kunst og litteratur.

Bogens sidste bidrag med den meget ramrende titel »Vort eget Skotland« af Hans Hertel gør – ret forgæves – opmærksom på, at Guldalderen var mere end København. Som helhed understreger de 22 guldalderhistorier den udprægede tendens til »københavneri«, når man sætter fokus på perioden 1800–1850.

I det omfang Guldalderfestivalen bliver til et

tilbagevendende fænomen, så bør også *Guldalderhistorierne* blive fulgt op, måske på en lidt mere systematisk vis, end det her er sket. Vigtige og afgørende sider af perioden savnes i nærværende værk. Det gælder f.eks. arkitekturen og arkitekturmaleriet, om man vil. Det gælder lærdomsrevolutionen fra skoleloven 1814 til Polyteknisk læreanstalt 1829, for slet ikke at tale om de lægevidenskabelige gennembrud. Dannelsesrejsen berøres nok i flere bidrag, men rejsens betydning for Danmarks intellektuelle genrejning efter ulykkerne i periodens begyndelse kunne godt have fortjent sit eget bidrag. Det økonomisk-politiske brud med den merkantilistiske tankegang til fordel for liberalismen, som netop sker mellem 1813 og 1856 for nu at sætte nogle mærkeår på, berøres overhovedet ikke. Det samme gælder industriens begyndende fremvækst med lederskikkelser som J. C. Drewsen og den malende industriteoretiker O. J. Rawert. Den sidste betegnes i øvrigt temmelig fejlagtigt af Hans Hertel som havneingeniør (s. 183). Mange ting beskæftigede den alsidige Rawert sig med, men havneingeniør var han aldrig. Til gengæld kunne *Guldalderhistorier* godt have fortjent en eller to af den rejsende industripioner Rawerts 1.635 bevarede tegninger og akvareller fra perioden 1805–1847.

Det er en række travle fagfolk, der har sat hinanden stævne omkring nogle små guldalderhistorier. Det er der blevet en smuk og indimellem inspirerende bog ud af, samlet fra skrivebordsskuffens overskudslager af store og små forskninger. Indtrykket af en lidt tilfældig artikelsamling skyldes nok mest, at forfatterne ikke er blevet stillet over for en bunden opgave fra redaktionens side. Til gengæld er bogens billedside eminent velredigeret. Det er ikke så lidt af en præstation at holde styr på det store billedmateriale og forsyne hver enkelt afhandling med relevante illustrationer. At Sonnes Thorvaldsen-Frise (s. 79) er blevet spejlvendt, og Mosniers herlige portræt af storkøbmanden Constantin Brun (s. 135) har fået en meget stedmoderlig sort-hvid behandling, kan ikke forstyrre indtrykket af en fornem billedredaktion og veltilrettelagt Guldalder-billedbog.

Hvor *Guldalderhistorier* er skrevet af fagfolk, har forfatterne til de to andre bøger, der her skal behandles, helt andre uddannelsesmæssige baggrunde. Tidligere ville man nok lidt nedladende have betegnet dem som amatørhistorikere. Men amatører er de to forfattere på ingen måde. Tværtimod har de på hver deres vis en yderst professionel tilgang til deres emne.

Erik Houstedts på alle måder imponerende storværk *Fattig-Holm – Tre Guldalderskæbner* er et resultat af ti års videnskabelig gransk-

ning i de primære kilder omkring kunstneren H. G. F. Holm og hans familie. Husted er bankfuldmægtig og som sådan en grundig, systematisk og forsigtig mand. Det er ikke så lidt, han har fundet frem til om H. G. F. Holms baggrund og virke, og alt er tilsyneladende kommet med om denne lidet anerkendte guldalderkunstner, som alle tror de kender, men som med Hustedes værk for første gang placeres i den nationale sammenhæng, hvor han hører hjemme.

Fremstillingen er opbygget systematisk, konsekvent og overskueligt i fire hovedafsnit:

1. Tiden indtil 1816, hvor faderen (Jens Holm 1776–1859) og farbroderen (guldsmeden Michael Holm 1774–1860) præsenteres med deres herrnhutiske baggrund og kunstneriske virke i Christiansfeld og Berlin.
2. Tiden 1816–1827 er fremgangsperioden for den i København etablerede kobberstikker Jens Holm, der i løbet af perioden indleder et kunstnerisk samarbejde med sønnen Heinrich Gustav Ferdinand Holm, bogens hovedperson, der blev født 1803.
3. Tiden 1828–1852, en lang tragisk historie om sygdom, ulykker og elendig økonomi blandet med kunstnerisk flid. H. G. F. Holm blev til Fattig-Holm. Det var perioden, hvor de fleste københavnere og omegnsprospekter blev skabt.
4. Tiden 1853–1861, en periode der begynder med hustruens koleradød og en brand, hvor Holm mister alt, inklusive sit livsværk af tegninger. Dernæst en vis kunstnerisk opblomstring for så at ende i sygdom, død og børnenes tragiske skæbner.

Bogen slutter med oversigt over kopier og forfalskninger samt et 50 sider stort og grundigt katalog over Holms arbejder.

Husted er en forsigtig mand, så man kan være forvisset om, at alt er undersøgt til den mindste detalje. Her er ikke noget med at springe over, hvor gærdet er lavest, og Husted tager hellere ti forbehold med modererende biord end at fremsætte udokumenterede påstande. Ved farbroderen Michael Holms fald med sin fuldstændigt overbelånte guldsmedevirksomhed i Christiansfeld slår Husted således fast (s. 30), at han var *næppe nogen god økonom*. Tilsvarende lyder det om en af H. G. F. Holms uheldige døtre, der i årene efter hans død fik elleve domme for løsgænger og tyverier, at hun *førte en noget omflakkende tilværelse* (s. 360).

Den store bogs svagheit er tendensen til at gå med både livrem og seler. Men når det er sagt, skal det samtidig slås fast, at Husted har gennemført et stykke enestående og imponerende forskningsarbejde omkring den vel-

kendte, men også ringeagtede guldalderkunstner Fattig-Holm.

Det var Thorvaldsens kammertjener C. F. Wilckens, der gav H. G. F. Holm tilnavnet Fattig-Holm i sin ofte citerede beskrivelse af billedhuggerens omgangskreds i guldalderens København. Og Husted har taget tilnavnet til sig i titlen på sin biografi over kunstneren. Umiddelbart tænder det advarselampen, når et negativt ladet øgenavn – godt nok fra samtiden – nu lanceres som kunstnernavn på en seriøs biografi. Men titlen er velvalgt. For det første er det en god salgstitel. For det andet – og vigtigst – så sammenfatter tilnavnet udmærket ikke blot H. G. F. Holms egen tragiske skæbne, men også hans børns samt faderens og farbroderens skæbner.

Dertil kommer, at Husted er loyal og omhyggelig i sin beskrivelse af den ulykkelige hovedperson. H. G. F. Holm havde utvivlsomt et kunstnerisk talent, men chancen på Akademiet fik han aldrig, endstige muligheden for på dannelsesrejsen at afprøve sit talent. Han kom nok af ret gode kår, men formuen blev formøbet. Moderen, Fattig-Holm selv, hans søn og flere af hans døtre led af en ikke nærmere definerbar sindssyge et sted mellem skizofreni og sløvsind (tre af H. G. F.'s voksne børn døde på St. Hans Hospital). Hans kone døde som nævnt under koleraepidemien i 1853. Faderen Jens Holm døde blind, uarbejdsdygtig og fattig i 1859, og selv døde han af tuberkulose 58 år gammel i 1861. Han efterlod sig intet af værdi og blev begravet på »et navnløst gravsted« på Assistens Kirkegård.

H. G. F. Holm kaldte sig selv kunstner, bl. a. i sine bønsskrifter og naive digte til tidens skønånder (s. 163–165). Husted fremhæver i sin velovervejede sammenfatning (s. 360–362), at skønt vi rimeligt nok bør betegne Fattig-Holm som kunstner, så er det ikke som sådan hans fortjenester skal vurderes. Hans betydning ligger som topografisk iagttager og arkitekturtegner. Hans præcise, men også af og til forskønnede tegninger fra guldaldertiden er umistelige vidnesbyrd om hovedstaden og dens omgivelser i den periode, der ligger umiddelbart før fotografiets gennembrud. Som sådan er H. G. F. Holm en helt uomgængelig registrator af guldalderens København. Identifikation er nøgleordet, og så gør det mindre, at Hustedes stil er lidt tør og humorforladt, men grundig og detaljeret indtil den mindste enkelthed. Helt uden humor er bogen dog ikke. Da Holm en gang viste et udkast til en bekendt, undrede denne sig over nogle underlige figurer i forgrunden. Holm kiggede nærmere på billedet og mumlede undskyldende *Nå – det er mine fødder, som er komne med* (s. 317). Jo, det var en mand, der gik i detaljen.

Husted og Holm er på mange områder

åndsbeslægtede. Den lidt tørre, ikke alt for morsomme, men detaljerede og omhyggelige registrering af København og omegn i Guldalder-tiden blev gennemført af Holm for 150 år siden. Husted har med sin store biografi sat Holm et grundigt, præcist og værdigt mindesmærke.

Som Husted omgås også Jan Møller sit emne professionelt. Men modsat Husted er der her tale om ren overflade. Jan Møller er professionel historiemager. Dygtig er han til at afskrive flittige Strandvejshistorikerens værker, og det er jo på sin vis også professionelt.

Strandvejens Fiskerlejer kalder Jan Møller sin bog. En temmelig misvisende titel al den stund, at højst en fjerdedel af værket handler om de ni fiskerlejer mellem København og Helsingør. Undertitlen er i så henseende mere dækkende: *Træk af Øresundskystens kulturhistorie*.

I bogen gennemgår – eller rettere gennemløber – Jan Møller den 40 km lange vejstrækning mellem København og Helsingør med hovedvægt på 1800-tallets historie om den danske Riviera. De strukturer, landsteder og emner, der behandles, er dikteret af den tidligere udforskning af Strandvejen, hvad enten der er tale om stovrækker som Eiler Nystrøms *Fra Nordsjællands Øresundskyst* (1938) og Gunnar Sandfeldts *Søllerød – som det var engang* (1972/1980) eller specialartikler i de righoldige lokalhistoriske årbøger fra området. Jan Møller kender de fleste, udnytter en del, citerer nogle og glemmer andre. Det er historikernes nøjsommelige arbejder, der her bliver formidlet.

I snart 30 år har Jan Møller udnyttet, hvad andre har udforsket. Mange bøger er det blevet til siden slutningen af 1960'erne, men endnu savnes det selvstændige værk, der er baseret på eget arbejde med såvel det primære kildemateriale som en personlig holdning til den historie, der gengives.

Det er meget muligt, at historikerne ikke sprøjter ud med to-tre bøger årligt, men til gengæld laver vi i reglen vores egen grundforskning. Det triste ved unødvendige bøger som denne er, at de blokerer for seriøse undersøgelser af emnet. Bogen om Strandvejens fiskerlejer er nemlig endnu ikke skrevet. Fiskerne ved Øresund er et vigtigt kapitel af Danmarkshistorien, der i høj grad savner en dybtgående og seriøs undersøgelse.

Smuk er indpakningen på de tre bøger, mange og flotte farveillustrationer, lækkert design og fornem tilrettelægning. Men indholdet er en lidt blandet landhandel, og kun Hustedes værk om Fattig-Holm kommer virkeligt i dybden med sit emne, nogen gange så dybt, at der er lang vej tilbage til den overflade, de to andre

værker mere eller mindre udtalt repræsenterer.

Niels Peter Stilling

Øvrige anmeldelser

Nick Nyland: Skørbug, beskøjter og skibskirurger. Træk af søfartsmedicinens historie. Fiskeri- og Søfartsmuseets maritime skrifter 22, 1994. 96 s., 175 kr.

Læge Nick Nyland har skrevet en bog med træk af søfartsmedicinens historie. Han har trukket på den sparsomme danske og den noget mere omfattende tyske litteratur om emnet, og hans agt har været at beskrive forholdsregler mod og behandling af fejllærning, sygdomme og ulykker i sejlskibsperioden fra 1300 til 1900.

Bogens første halvdel, som især handler om de ældre tider, er ikke særlig tilfredsstillende. Der er for mange hurtige generaliseringer, for mange af de dramatiske »gode« historier og for mange oplysninger, hvis kronologiske placering er usikker. De forholdsvis mange gentagelser er heller ikke nødvendige i en bog, hvis tekstmængde er let at overskue.

Anden halvdel af den rigt illustrerede bog er der mere kød på. Forfatteren er tydeligvis mere på hjemmebane, når han beskriver behandlingen af syge søfolk og fiskernes arbejdsvilkår. Vægten er her lagt på de seneste hundrede år på Vesterhavet. Man får god besked om traditionelle og helt moderne redningsmidler, medicinkister, genoplivningsmetoder og redningsskibe med videre – samt en indgående beskrivelse af fiskernes farlige og stressede arbejdsmiljø i dag.

Bogen er et behjertet, men lidt overfladisk forsøg på at give en bred dansk fremstilling af søfartsmedicinens historie. Næste forsøg bør gøres i snævert samarbejde mellem en læge og en historiker.

Erik Gøbel

Henning Hall: Mammon og magt i Slotstets skygge. Randers Amts Historiske Samfund 1994, 240 s., 320 kr.

I det reklamemateriale, som Randers Amts Historiske Samfund har udsendt i forbindelse med udgivelsen af sognepræst og forfatter Henning Halls nyeste bog *Mammon og magt i Slotstets skygge*, kaldes bogen en rigt illustreret og statelig udstyret bog om mennesker og be-

givenheder i *Christian 4s Randers* – og det er i sandhed ved første gennembladning en rigt udstyret publikation, stort format (21,5 × 29 cm), et væld af billeder, mange af dem i 4-farvetryk, glittet papir og et til tider dramatisk grafisk layout, indbinding i stift lærredsbind i blå og med sølvtryk. Der er, som det fremgår, tydeligvis ikke sparet på udstyret i denne luksuriøse bog, der er muliggjort ved en meget generøs økonomisk støtte fra adskillige fonds. Så vidt så godt. Det er naturligvis altid en glæde at konstatere, at sparekasser, banker, fonde og Randers kommune er villige til at kaste penge ind i historiske publikationer, så de kan sælges til rimelige priser, men Henning Halls bog er desværre et godt eksempel på, at så mange fine illustrationer som muligt, så lækkert et udstyr som muligt og så fikst og smart et layout som muligt ikke automatisk giver et tilfredsstillende resultat.

Det skal straks konstateres, at anmelderen ikke her sigter til Henning Halls tekst. Den gyselige og poppede titel: *Mammon og magt i Slottets skygge* (hvorfor i alverden kunne bogen ikke simpelthen hedde »Randers i Christian 4's dage«?), er et desværre alt for almindeligt knæfald for boulevardpressens stil, og det kunne umiddelbart forlede til at tro, at Henning Hall har skrevet en letbetet og use-røis bog. Men dette er slet ikke tilfældet. Henning Hall har skrevet en byhistorie, hvori de økonomiske og sociale betingelser for byens udvikling i Christian 4's tidsalder er ledetråden. Teksten er spækket med gode historier om et bredt udsnit af det randrusianske borgerskab, købmændene, håndværkerne, borgmestrene, rådmænd, sognepræster og så videre, og der er i bogen mange fine portrætter af byens matadorer, blandt andet af købmanden og borgmesteren Jesper Lauritzens forbløffende karriere fra små kår over ridefoged til rådmænd og borgmester i Randers. Det er virkelig spændende læsning – en Troels-Lund i moderniseret udgave, men vigtigst af alt er, at Halls fortællekunst hele vejen igennem bygger på et meget imponerende og meget grundigt kendskab til det primære kildemateriale. De mange gode noter til hvert enkelt kapitel afslører, at forfatteren henter sine mange oplysninger direkte ud af tingbøger, rådstueprotokoller, byfogedarkivet for Randers og meget andet primært kildemateriale fra især Landsarkivet i Viborg. Henning Hall demonstrerer et imponerende kendskab til det ikke-publicerede kildemateriale til Randers bys historie, han kender sine arkivpakker og formår meget ofte at lokke en god og spændende personhistorie ud af materialet. Det er her, styrken i Halls arbejde ligger. Han har ikke villet nøjes med opslag i Kancelliets Brevbøger (som i øvrigt

bruges flittigt af forfatteren) og lignende steder, men har sat sig det tidskrævende og prisværdige mål at udforske dele af det arkivalske materiale til Randers' historie på første hånd.

Naturligvis bruger han tillige i rigt mål en række trykte kilder, blandt andet lensmanden Eske Brocks berømte dagbøger, hvori der er mange interessante oplysninger om Randers (Brock var lensmand på Dronningborg Slot fra 1596 til 1625). Hvorfor han konstant kalder Eske Brocks berømte kors, med hvilke han markerede graden af sin beruselse ved festlige lejligheder, for »kryds«, må stå hen i det uvisse (side 47), og hvorfor han lader Eske Brocks hustru, Christence Viffert, *miste sin elskede husbond ...* og (i forbindelse med Kejserkrigens ulykker) *tillige med andre af byens indbyggere tage flugten til Skåne og Sjælland* (side 130), er heller ikke sådan at gennemskue. Fru Christence døde før sin mand og før Kejserkrigen, nemlig i 1624. Men dette er naturligvis i småtingsafdelingen.

Langt værre er den »sovs« af meningsløse billeder, farvegrafik, årstalsvignetter og meget andet ragelse, der desværre – og katastrofalt – forstyrrer læsningen af den gode, velskrevne og lodige tekst. Henning Hall (forordet røber, at han også er grafisk tilrettelægger) ligger i den grad under for tidens ulykkelige trang til at overillustrere sin tekst. Det ser dyrt og smart ud ved første øjekast, men man bliver hurtigt grundigt træt af denne ugebladsfaçon. Hvor er det misforstået, at man i jagten på en bred læserskare i dagens Danmark føler sig fristet til at indsætte en masse ligegyldige og dårlige billeder. Det er TV-alderens svøbe, et tidens onde, som der ikke kan advares nok imod. Halls bog er et skræmmende eksempel på genren. Billeder skal kun indsættes, når de kan udbygge eller uddybe teksten, ikke som fyld. Mange af bogens illustrationer er helt malplacerede i såvel tema som tid og er et uendeligt tyndt påskud for at få nogle billeder med i teksten – ja ind imellem nærmer det sig det rene pjat. Billeder af middelalderbyen Brügge (side 8), Visby på Gotland (i teksten nævnes det, at et par købmænd fra Randers handlede på Gotland, og straks udløser det to billeder side 120) og så videre og så videre, eksemplerne er utallige.

Direkte komisk bliver det side 198, hvor Hall i en notits nævner krigens skamhugst af skovene, og straks illustrerer det med to billeder af træer! Men der er desværre ikke blot masser af direkte meningsløse billeder i teksten (anbragt efter TV-devisen: er der foregået et bankrøveri, så viser vi et billede af en bankfilial udefra!), men der er tillige masser af fototeknisk dårlige billeder. Mange af de værste er taget af forfatteren selv, og flere af dem er

direkte uskarpe, endog flere helsidesbilleder (se f.eks. side 183, 200 og 215). Når man nu har satset på mange penge på et flot udstyr, hvorfor i alverden være så ukritisk i billedvalget, og hvorfor i alverden bruge amatør billeder af forfatteren selv? Det er helt uforklarligt og vidner om en slap redaktion. Forskellen mellem Halls billeder og en professionel fotografs kommer lysende klart frem i bogen, der da gudskelov også har billeder af den dygtige fotograf Kirsten Nijkamp. Hvilken verden til forskel!

Billedvalget i bogen er sjusket, uens og mærkelig ukritisk, og hvor er det synd for den udmærkede tekst. Randers Amts Historiske Samfund har tidligere udgivet meget smukke bøger med en gennemtænkt linie i fotografierne, f.eks. bogen om Rosenholm (1991), hvor stort set alle billeder var taget af den professionelle Kirsten Nijkamp. Ved siden af mange af billederne er farverne og grafikken i bogen sine steder gyselige. Et kapitel om svenskernes brandskatning af Randers (side 181) illustreres med grimme orange flammer, og de mange – ofte umotiverede – årstalsvignetter (1642 malede Rembrandt Nattevagten, og lignende af samme store vigtighed for Randers' historie!) er holdt i skrappe og grimme farver.

Det er ærgerligt, at denne særdeles udmærkede bog om dagligdagen i Randers på Christian 4s tid er blevet så uprofessionelt og poppet illustreret. Det er synd for læseren, der forstyrres og irriteres på trods af tekstens høje niveau. Måtte dette være en advarsel til alle forlag og Historiske Samfund, der vil producere populærvidenskabelig historisk litteratur. Ansæt en stærk og professionel redaktør, der tør skelne skidt fra kanel, og som tør kræve få, men gode billeder. Det skal nok i det lange løb vise sig at være de mange fondspenge værd!

Hans Bjørn

Kirsten Borg: Korsør fæstning, Korsør Bibliotek 1994, 75 s.

Langt de fleste danskere har været i Korsør, men det er sikkert de færreste, der kender andet end fægelejerne og stationsbygningen. Det er synd, for byen har meget mere at byde på – fæstningsområdet, ikke mindst. Her ligger – foruden nogle huse fra omkring 1800 – et af landets få velbevarede borgtårne fra middelalderen samt en imponerende kornmagasinbygning fra begyndelsen af 1600-tallet.

Korsør-egnen har haft en broget historie, fremgår det af den kyndige lokalhistoriker Kirsten Borgs fremstilling. Den ældste befæstning og bymæssige bebyggelse lå i Tårnborghøst for Korsør nord. Her er besejlingsforhol-

dene imidlertid ikke særligt gode. Kirsten Borg betragter derfor opfindelsen og udbredelsen af de dybtgående kogger som den væsentligste årsag til, at kongen omkring 1300 byggede et tårn ude ved kysten – *nærmest ... som en slags ventesal for ham selv og for de riddere, der skulle møde ved danehoffet* i Nyborg. Hun mener tilsyneladende også, at Tårnborghøst sygnede hen relativt kort tid derefter. Det skal bestemtevis ikke afvises, at udviklingen inden for søfarten kan have spillet en vigtig rolle, men forholdene har nok været mere komplicerede end som så. I alt fald viser den nyeste forskning, at Tårnborghøst var et driftigt handelssted til langt op i 1300-tallet, og at borgen så sent som 1378 var ramme for vigtige politiske forhandlinger (jvf. Nationalmuseets Arbejdsmark 1994, især s. 187 og 192).

Korsør slot var lensmandsbolig frem til 1605. Men først i 1659 fik byen en egentlig fæstning; svenskerne etablerede den ved hjælp af dansk arbejdskraft. Fæstningen kom dog aldrig siden til at spille nogen større militær rolle, og bemanningen var som oftest meget svag. Dette skal forstås i dobbelt betydning, for i et brev fra 1762 beskrev kommandanten sin besætning som *nogle og 40 ... gamle og uduelig Evalider*. Udover soldaterne var der i visse perioder en del straffefanger (såkaldte fæstningsslaver) på stedet.

I 1764 blev fæstningen sat til salg. Køberen var byens selvbevidste storkøbmand Rasmus Langeland, der indrettede skibsværft på en del af området. Langeland var en mand med mange engagementer uden for de hjemlige farvande. Et af skibene fra værftet blev da også i en årrække brugt til sælfangst ved Grønland. Men Langelands imperium sank i grus, og efter hans fallit kom fæstningen på ny i kronens eje. Først i 1856 ophørte den militære anvendelse. Siden har bygningerne bl.a. tjent som lager og vandrerhjem, og i dag har byens museum og arkiv til huse her.

Administrationen af fæstningsområdet har sat sig spor i mange arkivalier – ikke mindst de militære. Kirsten Borg har foretaget en stor og systematisk indsamling af oplysninger fra Det kgl. ingeniørkorps' arkiv, og de fremlægges – sammen med enkelte andre kilder – i et bilag, der fylder næsten halvdelen af bogen. Det er et materiale, som har stor værdi for andre, der beskæftiger sig med byens historie.

Derimod er selve fremstillingen visse steder lidt problematisk. Bogen henvender sig primært til et lokalt publikum, så det er i orden, at byens gadenavne forudsættes bekendt. Det er mere betænkeligt, at der mangler en præcis forklaring på nogle af de centrale begreber som f.eks. fæstningsslaver (det er jo et ord, der let kan misforstås). Endelig måtte visse emner gerne have været belyst lidt bredere; således

ville det have været nyttigt med en kort omtale af lensmandens mange opgaver.

Bogen er vellustreret og indeholder bl.a. gode gengivelser af flere kort og tegninger fra 1700-tallet.

Jørgen Mikkelsen

Jette Mackintosh: Danskere i Midtvesten. Elk Horn-Kimballton bosættelsen 1870–1925. Københavns Universitet, Institut for økonomisk historie, publikation nr. 22. Akademisk Forlag 1994, 222 s., 228 kr.

I 1971 udkom Kristian Hvidts disputats om masseudvandringen til Amerika. Den byggede på et meget stort statistisk materiale udarbejdet på baggrund af danske kilder. Disputatsen betød, at der kom gang i den danske udvandringsforskning. Men disputatsen blev ikke bare igangsætter, den blev også meget bestemmende for, hvilken retning forskningen kom til at tage.

I de følgende år diskuterede man først og fremmest antallet af udvandrere, hvor udvandrerne kom fra, motiverne til at udvandre, rejseruter og lignende emner fra den hjemlige side af udvandringen, og det skete næsten udelukkende på baggrund af kvantitative opgørelser.

Hvordan det egentlig gik med de danske udvandrere efter ankomsten til det nye hjemland, blev derimod kun overfladisk behandlet. Først i det seneste årti er der for alvor blevet forsket i de danske emigranternes videre skæbne.

Denne bog er et led i den begyndende udforskning af dansk-amerikanernes liv på den anden side af Atlanten. Jette Mackintosh har valgt at se på danskerne i de to små nabobyer Elk Horn og Kimballton i staten Iowa. Området husede den største koncentration af danskere i Amerika. I 1910 udgjorde danskerne og deres børn således over 90% af beboerne i de to byer. Specielt for det undersøgte område var det også, at grundtvigianere og indremissionske bosatte sig i hver sin by. Det har givet god mulighed for at sammenligne de to gruppers forhold, hvilket forfatteren da også udnytter fuldt ud.

Jette Mackintosh følger i høj grad udvandringsforskningens tradition med kvantitative undersøgelser, idet hun bruger de meget informationsrige amerikanske folketællinger som den absolutte hovedkilde. Der er dog også gjort brug af andre kilder, bl.a. kirkebøgerne og den lokale avis.

Forfatteren har ved hjælp af ovennævnte kilder forsøgt at give en karakteristik af et

dansk immigrantsamfund i Amerika. Det sker primært ved hjælp af grafer, kurver, procentudregninger og anden statistik. Der er udført et enormt arbejde ved gennemgangen af kilde-materialet, og det har givet sig udslag i en overvældende mængde delresultater.

De spørgsmål, forfatteren har stillet til kildematerialet, har i hovedsagen været præget af ønsket om at eftervise tidligere fremførte antagelser om immigranternes forhold i Amerika på et statistisk grundlag, og det er i vid udstrækning lykkedes. Derimod er der ikke mange nye eller banebrydende resultater i undersøgelsen. At forfatteren f.eks. statistisk kan påvise, at de indremissionske kvinder fødte flere børn end de grundtvigianske sindede medsøstre, kan vist ikke overraske. Ligeledes er det næppe en nyhed, at de, der tjente mest og havde fast ejendom, var mest bofaste.

Undersøgelsens største mangel er imidlertid, at forfatteren ikke diskuterer repræsentativiteten af den undersøgte gruppe danskere. Kan der overhovedet drages paralleller fra den største koncentration af danskere i Amerika til alle de øvrige danskere, som spredte sig ud over kontinentet? Så længe denne diskussion mangler, er det nok vanskeligt at bruge bogen til mere end en statistisk beskrivelse af en konkret gruppe danske immigranter i Amerika.

Bogen er en lettere omarbejdet Ph.D. afhandling fra Institut for økonomisk Historie på Københavns Universitet, og den bærer da også tydeligt præg af at være skrevet som en opgave og ikke som formidling af forskningsresultater. Bogen er meget tung og »kantet« at læse, og da den på layout-siden mildt sagt ikke er ophidsende, er det ikke en bog, der vil appellere til nogen bred læserskare.

Man kunne ønske, at Jette Mackintosh havde fået lejlighed til at formidle det meget store forskningsmateriale på en mere »folkelig« måde. Var det blevet kombineret med et videre udsyn til de øvrige danskeres forhold i Midtvesten, er der ingen tvivl om, at det havde gjort bogen meget interessant for almindeligt historisk interesserede.

Holger Dyrbye

Jørgen Assens, Anette Eklund Hansen, Bjarne Bo Jensen og Margaret Nielsen: De slukkede vores tørst – og gjorde livet lidt rødere. Bryggeriarbejdernes forbund DBBMF 1898–1990, Restaurations- og Bryggeriarbejdernes Forbund, Skive 1993. 203 s.

Bogen om Bryggeriarbejdernes forbund omhandler en vigtig side af dansk arbejderbevæ-

gelse og dansk industris historie. Bogens store fortjeneste er kombinationen af faglig virksomhed og beskrivelse af brygningen i de danske bryggerier i perioden fra håndværksbryggerierne til den egentlige industrielle ølbrygning og de deraf følgende fundamentale ændringer i arbejdsforholdene. Vi får indsigt i de meget patriarkalske forhold på 'Carlsberg' allerede i 1880'erne, hvor arbejderne ganske enkelt boede sammen på virksomheden og ikke måtte forlade den uden tilladelse. En pudsig detalje er, det at det afbildede arbejdsreglement er underskrevet af J. C. Jacobsen den 1. juli 1887 – dvs. to måneder efter hans død den 30. april 1887!

Den første fagorganisering sker i 1897 under ledelse af bryggeriarbejder Carl Hansen. Først var det kun de mandlige bryggeriarbejdere, der organiserede sig, men i 1903 fulgte kvinderne med. Med det industrielt fremstillede øls popularitet forbedredes bryggeriarbejdernes forhandlingsposition, men kun ved en systematisk og konsekvent fagforeningsindsats, som er dokumenteret i bogen, blev en forbedring af arbejderne løn og arbejdsforhold mulig.

Særlig interessant er beskrivelsen af arbejdsforholdene på bryggeriet Stjernen, arbejderbevægelsens eget kooperative bryggeri. I sin glansperiode i 1930'erne gav bryggeriet sin arbejderstab bedre løn og arbejdsforhold og var dermed med til at sætte en højere standard i den øvrige bryggeribranche. Midlet var en ideologisk lancering af Stjerneølet som arbejderne eget øl, brygget på acceptable vilkår og til glæde for den danske arbejderbevægelse. I bestyrelsen for Stjernen sad netop Bryggeriarbejdernes formand Carl Hansen. Det fremgår dog ikke, hvorfor Stjernebryggeriet ikke klarede sig i længden. Var arbejdsforholdene for gode, eller smagte Stjerne-ideologien ikke godt nok i forhold til de 'kapitalistiske' ølsorter?

Et par centrale afsnit til sidst omhandler 1980'ernes store arbejdskonflikter i forbindelse med de seneste store produktionsomlægninger på bryggerierne. Læseren forfølger, at heri ligger bogens egentlige ærinde: Bogen er et dokument, som skal stadfæste og bestyrke forordets konklusioner om bryggeriarbejdernes fagforeningsvirksomhed: 'De har opbygget en styrkeposition over for arbejdsgiverne, og på den måde har de tilkæmpet sig respekt og væsentlige resultater. Baggrunden for deres styrke var en fælles faglig stolthed og identitet, som har været helt usædvanlig for en gruppe ufaglærte arbejdere'.

Bogen munder ud i en beskrivelse af, hvordan den moderne bryggeriarbejder nu kan nøjes med at sidde og kigge på sin maskine, fjernet fra tidligere tiders tunge, sure og støjende slid,

men samtidig også helt isoleret fra arbejds- og fagforeningskammeraternes fællesskab.

En egentlig problematisering af fagforeningens (og partiets) nye rolle, muligheder og problemer i det (post)moderne samfund blandt den nye tids arbejdere er dog skuffende fraværende.

Sidsel Eriksen

Bent Andersen, Jens Møllerup og Gunnar Kjær Mortensen: En dråbe i havet. Langeland under den 2. verdenskrig. Rudkøbing byhistoriske Arkiv 1994, 487 s., 300 kr.

I de forløbne fem år har der landet over været utallige udstillinger, foredrag, avis- og tidskriftartikler, radio- og TV-udsendelser m.v. i forbindelse med markeringen af diverse 50-års mindedage fra besættelsestiden. Bogen her er således affødt af arbejdet med en lokal plancheudstilling i 1989/90, der skulle markere 50-årsdagen for den tyske besættelse af Danmark. Udstillingen resulterede i en lang række henvendelser fra folk, der kunne berette om dagliglivet og særlige begivenheder på Langeland under 2. Verdenskrig. De tre forfattere besluttede på denne baggrund at skrive en samlet beretning herom.

Den tidsmæssige ramme for bogen er den 2. Verdenskrig, d.v.s. fra september 1939 til efteråret 1945. Geografisk har forfatterne holdt sig til de tre langlandske kommuner med tilgrænsende farvande.

Bogens to første kapitler omhandler hhv. tiden fra september 1939 til den 9. april 1940 og selve besættelsen af Langeland og Danmark. De efterfølgende seks kapitler behandler hvert et særskilt emne: Tyskerne på Langeland, krigen i luften, krigen til søs, dagliglivet, politiske forhold og endelig modstandsbevægelsen. De sidste tre kapitler omhandler kapitulationen og krigsafslutningen: Befrielsen, krigsfanger og flygtninge samt retsopgøret. Der er et kortfattet resumé på dansk og engelsk samt noter og personregister bagerst i bogen.

Generelt kommer forfatterne godt og grundigt rundt i de enkelte tematiske afsnit. Hvilke emner, der behandles, er i nogen grad styret af hvilke kilder, der har været til rådighed. I det store og hele får læseren dog et ret dækkende billede af dagliglivet og af markante begivenheder på Langeland og nærmeste omegn. Der er flere overraskende og spændende detaljer fra den mørklagte periode, herunder episoder af landshistorisk interesse. F.eks. er der en ganske god beskrivelse af minebevogtningen fra september 1939 til april 1940.

Bortset fra deres navne præsenteres de tre

forfattere ikke yderligere. Bogens opbygning samt den anvendte noteteknik afslører imidlertid, at de ikke er faghistorikere. Endvidere afslører emnevalg og sprogbehandlingen i de enkelte kapitler, at i hvert fald den ene, Jens Møllerup, tilhører en generation, der har oplevet besættelsestiden. Derimod tvivler jeg på, at det samme gør sig gældende for de to øvrige. Umiddelbart er der altså tale om et forfatter-team, der, drevet af en fælles lokalhistorisk interesse, har fundet sammen på tværs af fag og alder og sat sig for at skrive denne bog. Lysten har drevet værket, og det er ikke den væreste drivkraft.

Desværre har den manglende faghistoriske viden medført visse generelle mangler ved bogen, som med enkle midler kunne have været undgået. I en tid, hvor tekster skrives, redigeres og sættes ved hjælp af pc'er, er det en enkel manøvre at skabe et sted- og emneregister. Det ville gøre bogen mere anvendelig som opslagsværk og samtidigt gøre det unødvendigt at have det utal af henvisninger frem og tilbage undervejs i bogen, som det nu er tilfældet. En så almindelig og simpel hjælp som en litteraturliste og kildeoversigt er ligeledes udeladt!

Nu er bogen først og fremmest skrevet for lokalbefolkningen på Langeland, men den burde også kunne bruges af andre. Derfor ville det have været en stor hjælp, hvis der et sted i bogen havde været et geodætisk oversigtskort i f.eks. 1:200.000 eller, endnu bedre, et fold-ud-kort i 1:100.000. De større byer kender de fleste, men mere »eksotiske« stednavne såsom Nebbe, Snøde Øre, Fæbæk, Fodslette, Bammeskov, Kulepile, Peløkke og et utal af -bøller er ukendte for de fleste.

Der er nogle udmærkede kortskitser undervejs i bogen, bl.a. med markeringer af nedstyrtede fly, nedkastede bomber m.m. Disse kort er imidlertid ikke udstyret med målestoksforhold, hvilket gør det vanskeligt at bestemme afstande m.v.

I forbindelse med omtalen af enkeltpersoner, der f.eks. spillede en betydningsfuld rolle, gives der hele levnedskildringer. Disse biografiske oplysninger har selvfølgelig en lokal interesse, men de burde være skrevet med andre (mindre) typer end resten af teksten. Som de fremtræder i bogen, virker de som bremseklodser i teksten, og de gør i flere tilfælde, at man som læser taber tråden. Oplysningerne burde i stedet have stået som billedtekster til portrætfotoet af den enkelte person eller været at finde i en note.

Noteapparatet afslører som nævnt forfatterne som lægfolk. Brugen af noter virker tilfældig i flere afsnit, og i enkelte kapitler er der blot tale om en summarisk kildeangivelse. Hele kapitel 11, som omhandler retsopgøret, er

det lykkedes at skrive uden én eneste note! Andre steder resulterer en manglende noteteknik og kildekritik i fejlagtige oplysninger. F.eks. gengives der s. 312 et citat af modstandslederen Toldstrups vurdering af begivenhederne den 29. august 1943. Citatet er ifølge den tilhørende note fra Jørgen Hæstrups »Hemmelig Alliance« bd. 1. Nu er denne henvisning noget upræcis, men den ihærdige læser vil kunne finde frem til citatet s. 25 i nævnte bog. Men Hæstrup har selv citeret Toldstrups bog »Uden kamp ingen sejr«. Ifølge Hæstrups note står citatet s. 43–44, men det passer ikke! Det er måske årsagen til, at forfatteren, i dette tilfælde Jens Møllerup, ikke har kontrolleret citatet yderligere. Men den endnu mere ihærdige anmelder kan oplyse, at citatet findes i Toldstrups bog s. 36–37, og at Hæstrups citat er behæftet med fejl, idet tre ord helt er udeladt!

En hel del af de spørgsmål, som forbliver ubesvarede i bogen, kunne de tre forfattere have fundet svaret på i nogle af de gængse værker og kildeamlinger vedrørende besættelsestiden. Flere af spørgsmålene kunne endda være besvaret ved hjælp af de værker, som forfatterne rent faktiske har benyttet. F.eks. er det forkert at hævde, som det sker s. 85, at RAF bombede landmål fra krigens start. På s. 28–29 i »Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. Verdenskrig« står der, at dette ikke skete før i marts 1940 og da i meget begrænset omfang. I samme værk vil man finde en omtale af Western Air Plan 11 med kodenavnet »Razzle«, hvilket opklarer spørgsmålet om skove og markafgrøder som mål for brandbomber s. 129.

Foruden de næsten uundgåelige »tyrkfejl« er bogen imidlertid meget læseværdig. Da de tre forfattere har delt skrivearbejdet imellem sig, er det muligt at se, hvem der har skrevet det enkelte kapitel. Jens Møllerup adskiller sig fra de to andre ved at skrive på en let, ubesværet og spændende måde. Det ses da også af noterne, at han er en erfaren skribent. Det er således en ren fornøjelse at læse kapitlet om dagliglivet (kap. 6), selv om de yngre generationer af læsere nok vil studse over begreber som »cinders« og »sugegasanlæg«, der ikke forklares nærmere. De to andre forfattere, Bent Andersen og Gunnar Kjær Mortensen, skriver i en mere knudret stil, med lange citater in extenso, og i flere tilfælde har de svært ved at skille det væsentlige fra det mindre vigtige. De drukner af og til i detaljer i en iver for at få tømmt deres kilder for oplysninger. Det er en velkendt fælde, man nemt falder i, hvis man er dybt involveret i det, man skriver om. Et tilbageblik overblik inden den endelige færdiggørelse ville her have strammet teksten op til gavn for læseværdigheden. Generelt ville en

yderligere gennemskrivning af manuskriptet have pyntet på flere af afsnittene.

Forfatterne skriver i deres forord, at de er klar over, at nogle læsere vil finde bogen mangelfuld og behæftet med fejl, men de citerer en pastor Erh. Quistgaard for at have udtalt: »Mange kunne have gjort det bedre; alle kunne have gjort det anderledes, men sådan har vi nu gjort det, og hvis vi ikke havde gjort det, var det måske aldrig blevet gjort.« Det er netop den balance, der skal findes i alle lokalhistoriske udgivelser. Man skal ikke vente for længe i et forsøg på at lave det perfekte. Oftest bør man bare gå i gang med opgaven, men meget gerne med råd og vejledning fra en lokal faghistoriker.

De fleste mennesker er interesseret i historie, især den lokale historie, og mange bruger en god del af deres fritid på at studere den, men det er de færreste, der vover springet til at skrive om den. Det har de tre forfattere gjort med stort held. Hermed har Langeland fået sin lokale besættelsestidshistorie behandlet i et næsten 500 siders stort værk, med mange illustrationer – og det er lysten, der har drevet værket!

Frank Weber

Ole Bergh: Aalborg Politi under besættelsen. Research: Erik Lottrup. Udg. af Aalborg Politis Seniorklub 1994. Distribution: Aalborg Universitetsforlag. 95 s., 160 kr.

I de senere år er adskillige væsentlige datoer i besættelsestidens historie blevet markeret, med 50-året for besættelsen 9. april 1940 og 50-året for augustoprøret 1943 som de væsentligste frem mod 1995, hvor det endelige 50-årsjubilæum falder på befrielsesdagen, den 5. maj. Til rækken af 50-årsmarkeringer af mere eller mindre glædelig art følger sig 50-året for den september 1944, da det danske politi blev taget af tyskerne.

Den 19. september 1944 overfaldt og internerede Gestapo og Værnemagten det danske politi. Ca. 7.000 mand undslap, mens 2.000 politifolk blev taget og ført til koncentrationslejre i Tyskland. 111 politifolk fra Aalborg og Nørresundby var blandt de deporterede. Seks af de deporterede omkom i lejrene.

Begivenheden og det dertil knyttede jubilæum er den direkte anledning til udgivelsen af Ole Berghs og Erik Lottrups bog *Aalborg Politi under besættelsen*. Det er ikke første gang, de to herrer har præsenteret et godt samarbejde om dansk besættelseshistorie. I 1992 udkom således *Træfningen ved Hollands-hus. Rold Skov 18. august 1943*, om den første

direkte konfrontation mellem danske frihedskæmpere og den tyske Værnemagt med deraf følgende blodsudgydelser, tilfangetagelser og henrettelser. Her satte Bergh og Lottrup fokus på en af de væsentligste enkeltbegivenheder, der førte til augustoprøret 1943, og med den nye bog har de to atter ramt meget præcist ind i en central situation i besættelseshistorien, om end synsfeltet denne gang er langt bredere.

Det er ikke blot Aalborg Politis historie under besættelsen, der bliver anskueliggjort for læseren; det er også lokal besættelsestidshistorie, når den er bedst, med sikker sans for såvel de dramatiske hovedbegivenheder som dagliglivets genvordigheder. Hvor det er relevant og nødvendigt, sættes fremstillingen endvidere ind i den større besættelseshistoriske sammenhæng; en uomgængelig referenceramme, der imidlertid ofte mangler såvel i lokalhistorie om besættelsen som i visse andre typer lokalhistoriske arbejder. Og endelig har vi med bogen fået et godt og detaljeret bidrag til et væsentligt aspekt af dansk politihistorie.

Efter en indledende redegørelse for politiets organisering på landsplan op mod 9. april 1940 og for bemandingsforhold m.v. i Aalborg og Nørresundby tages der fat på de særlige problemer, der knyttede sig til Aalborg, og dermed til arbejdet i byens politikorps. Spændende og medrivende fortælles om politiets virke de første besættelsesår, som måske nok var præget af mere besvær end vanligt, men som ikke desto mindre var karakteriseret ved, at politiet trods alt opfattedes som befolkningens ordensmagt, og som sådan prægede dagligdagen. I Aalborg såvel som andre steder handlede politiet efter ordre, formelt fra justitsministeren, reelt fra besættelsesmagten, med større eller mindre entusiasme. At politiet særligt i besættelsestidens første år spillede en lidet flatterende rolle, skjules ikke i bogen, der også rummer afsnit om sammenkomster mellem dansk og tysk politi, og om politiets alt for aktive rolle i arrestationen af de danske kommunister i sommeren 1941, hvor man ikke kunne dække sig ind under, at man blot handlede efter ordre. Mange politifolk, fra ledelsen og langt ned i rækkerne, så gerne kommunisterne sendt et vist sted hen, og gjorde altså selv en ganske ihærdig indsats i den retning, da lejlighed gaves. Det uundgåeligt problematiske forhold mellem ordens- og besættelsesmagt skærpedes imidlertid, da Frikorps Danmark i efteråret 1942 sendte de kæmpende på Østfronten hjem på orlov. Politiet var stort set magtesløst over for den terror, som de uniformerede frikorpsfolk og deres soldaterkammerater fra Værnemagten foranstaltede i byen. Mod de civilklædte nazister kunne man gå mere håndfast til værks.

Et af de mere kuriøse og kendte aalborgensi-

ske forhold, som politiet nødvendigvis måtte involveres i, var optrævlingen i december 1941 af den berømte Churchill-klub, hvis medlemmer af politiet blev behandlet lempeligt og med lettere hovedrysten. Imidlertid var drengenes natlige sabotageudflugter fra arresten ved at få konsekvenser for bl.a. byens politimester, som tyskerne mente bevidst så gennem fingre med unoderne.

En noget anden type problemer opstod siden for de politifolk, der havde optrådt som tyskenlige, men som reelt havde været aktive modstandsfolk. Af alle de uskyldigt anklagede efter besættelsen var denne kategori nok den, der havde sværest ved at blive renset. Et eksempel på et sådant tilfælde gives; en sag, der først er blevet endeligt afklaret inden for de seneste år, efter vedkommendes død. Først nu, med udgivelsen af denne bog, er han blevet endegyldigt renset for mistanken om forræderi.

Efter skildringen af de på mange måder hårde augustdage i 1943, og af de uhyggelige situationer ved overfaldet på politiet i Aalborg og Nørresundby i september 1944, redegøres for nogle af de interneredes oplevelser på vej til og i koncentrationslejrene Neuengamme og Buchenwald og krigsfangelejren Mühlberg, samt forskellige barbariske »udekommandoer«; som altid en studie i ufattelig råhed, menneskelig afstumpethed og lidelser. Fra hjemmefronten berettes om de undslupnes liv over og under jorden, og om organiseringen af det illegale politi.

Da befrielsesbudskabet kom den 4. maj 1945 om aftenen, tog den illegale politiledelse fat på at organisere det nødvendige for at gennemføre de allerede planlagte arrestationer af formodede og virkelige landsforrædere. De mange arrestationer af uskyldige, der fandt sted den 5. maj 1945, får forfatteren til at udbryde, at den 5. maj er en grim dag at huske 50 år efter. Men reaktionerne, mængdens råben og spyttene, betegnes naturligvis som forståelig, efter fem års tyranni og terror.

Et hyppigt tilbagevendende problem er forholdet mellem regeringens samarbejds politik og politiets gøren og laden, frem til bruddet i september 1944. Enkelte politifolks samarbejde med tyskerne er til tider blevet gjort til eksponent for hele korpsets samarbejds vilje, skønt der fra tysk side var en vis, og til tider endog meget udpræget, skepsis mod det danske politis troværdighed. Alligevel måtte mange politifolk, på trods af regeringens samarbejds politik i de første besættelsesår, efter befrielsen dokumentere deres patriotisme, alene fordi de var politifolk, som det hedder i bogens efterskrift. Sandheden er vel, at der i politikorps et såvel som i andre befolkningsgrupper fandtes folk af enhver observans, fra den

»fødte« modstandsmand til den overbeviste nazist.

Men politiet havde særlige problemer. Frem til august 1943 var politiet en integreret del af samarbejds politikken; politiet måtte sikre den kurs, som regeringen valgte allerede den 9. april 1940. På trods af eksempler på fejlgreb i det små, og på trods af politiets alt for ivrige indsats ved arrestationen af kommunisterne, så søgte det som helhed loyalt at udføre de ordrer, som regeringen dikterede, ud fra den grundsætning, at politiets opgave var at sikre samfundets tilværelse.

Disse komplicerede forhold, hvor spørgsmål ofte kun lader sig formulere dunkelt, og svarene bliver derefter, har man fået mere indsigt i, både lokalt og nationalt, efter at have læst Berghs og Lottrup's stofrige bog. Det er et af de meget vanskelige forhold i besættelsestiden, der her er skildret på en måde, så man får et levende indtryk både af Aalborg Politis historie under besættelsen og af de overordnede forhold, som det måtte virke under. De gode og illustrative historier og erindringer gør fremstillingen spændende og læservenlig, og med en objektivitet, der aldrig forekommer anstrengt, belyses både de heldige og de uheldige sider af politiets virke. Her er tale om et vellykket forsøg på »ædruelig« fremstilling af historien, i A. D. Jørgensens forstand.

Bogen rummer et væld af gode og sjældne illustrationer, både af lokal art, fra Aalborg og Nørresundby, og fotos fra mere oversete kildegrupper, som billedbilag til *Danske Politis Efterretninger*, med »forbryderfotos« af eftersøgte modstandsfolk. Blandt de direkte ekceptionelle fotos bør nævnes fotografiet fra begravelsen af C. V. R. Nielsen – død i krigsfangelejren Mühlberg den 13. januar 1945 – på Neuborsdorf kirkegård. Nogle af de danske politifolk var i december 1944 blevet overført fra koncentrationslejren Buchenwald til krigsfangelejren Mühlberg, hvor behandlingen var en smule bedre, hvilket bl.a. muliggjorde begravelse på en kirkegård. På billedet står den afdøde kammerater ved kisten; enkelte lever endnu i dag.

En smule malurt findes i bøgeret. Således skæmmes bogen af flere trykfejl, ligesom litteratur- og kildefortegnelsen er mangelfuld i indhold og opbygning. Endelig kan det forekomme besynderligt, at Erik Lottrup's navn ikke er at finde på hverken forside eller titelblad, skønt han både er anført i kolofonen og på omslagets bagklap, med biografiske oplysninger på linie med Ole Bergh.

Men lad det nu være. Bergh og Lottrup har her begået en bog, der fortjener at blive læst for sin egen skyld, og som vil indtage en blivende plads i den nordjyske, besættelseshisto-

riske litteratur i almindelighed, og i den politihistoriske litteratur i særdeleshed.

Henrik Gjøde Nielsen

Poul Nyboe Andersen: Hal Koch og Krogerup Højskole. Odense Universitetsforlag 1993. 239 s., 170 kr.

Den tidligere Venstreminister, professor og formand for FDB Poul Nyboe Andersen har efter flere opfordringer benyttet en del af sin aktive pensionisttilværelse til at skrive en særdeles velkommen bog om to vigtige led i dansk højskoletradition i det 20. århundrede, professor Hal Koch og Krogerup Højskole. Nyboe Andersen er den sidste tilbageværende fra Krogerups første lærerkreds og har med hele sin baggrund haft de bedste forudsætninger for at løse opgaven.

Krogerup Højskole var fra begyndelsen noget specielt. Ideen til højskolen var undfanget i kredsen omkring Dansk Ungdomssamvirke under besættelsen. Her havde Hal Koch været den ledende kraft, og han havde virket utrætteligt for at sikre, at forståelsen for demokratiet som livsform kunne overleve den tyske besættelse. Et led i denne indsats skulle være oprettelsen af en slags lederhøjskole med særligt bud til dem, der ville gøre en indsats i ungdomsorganisationerne.

Det lykkedes imidlertid først at realisere planen om en ny højskole tæt ved København i efteråret 1946. Hal Koch var da dybt involveret i striden om retsopgøret, hvor han bl.a. med bogen *Jeg anklager Rigsdagen* mindede samarbejdspolitikkerne om deres dårlige hukkommelse, og den nye højskoles forstander var derfor også et stridens tegn.

Selve indvielsen foregik i overværelse af kronprinseparret, statsminister Knud Kristensen og en lang række andre notabiliteter. Knud Kristensen var i øvrigt nabo til højskolen og talte bl.a. over det gamle ordsprog: »Sid din ven nær, men sid ikke låret af ham«.

Det skulle snart vise sig, at den nye skole ikke blev det, man havde regnet med, og samtidig havde den sværere ved at tiltrække elever, end man havde håbet. Det første elevhold blev kun på 33 mod budgettets 85. I den sammenhæng hjalp det i hvert fald ikke nok, at skolens lærerkorps akademisk set var det bedst uddannede, der nogen sinde havde åbnet en ny højskole. Blandt dem var den senere professor ved Danmarks Lærerhøjskole, den radikale Roar Skovmand, Folketingets senere formand, socialdemokraten K. B. Andersen, og denne bogs forfatter, der fra 1948 kombinerede tilknytningen til Krogerup med en hovedstilling som professor ved Handelshøjskolen i Kø-

benhavn. Også politisk set var det således en vidtfavnende lærerkreds, der var tale om.

Politik og samfundsfag var tydeligvis tiltænkt en hovedrolle, men elevernes interesser gik ofte i retning af de mere personlighedsdannende fag. På dette område ville Hal Koch imidlertid ikke give op, men det viste sig ofte her, at »det kneb med at få elevernes trang til at mødes med forstanderens vilje«.

Kun få af de fremmødte elever hørte til i den primære målgruppe, og tanken om en lederhøjskole led snart en stille død. Elevgrundlaget voksede dog i de følgende år, og det viste sig også, at Krogerup Højskole fik betydning på en anden led. Relativt mange af eleverne havde studentereksamen, inden de kom på skolen, og forholdsvis mange kom fra byerne. Med Roar Skovmands ord åbnede Hal Koch skolens porte mod nye verdenshjørner og gjorde den til folkehøjskole, hvor den før overvejende havde været bondehøjskole. Havde den og senere de andre højskoler skullet klare sig med landbouddommen, ville sultedøden snart have været sikker.

Ved siden af forstandergerningen på Krogerup var Hal Koch i syv år formand for den af befrielsesregeringen nedsatte Ungdomskommission. Da kommissionen i 1950 havde foreslået, at man lovfæstede arbejdstiden for landbrugsmedhjælpere under 18 år, blev Hal Koch hårdt angrebet, bl.a. på et radiotransmitteret møde i Hjørring. Hal Kochs forsvar for kommissionens standpunkt og hans antydning af, at ikke al pædagogisk forstand var samlet hos bønderne i Vendsyssel, faldt her på stengrund. Sådan en bybo skulle ikke komme og fortælle landmændene, hvordan man skulle behandle sine folk! Og angrebene betød, at antallet af landboelever på Krogerup faldt betydeligt.

Pædagogisk set var Krogerup Højskole i front. Antallet af foredrag blev skåret ned til fordel for andre undervisningsformer, der lod eleverne bidrage mere, og denne udvikling stemte fuldkommen overens med Hal Kochs synspunkt om, at demokratiets inderste væsen er samtalen.

Højskolereglementer var ikke Hal Kochs livret. Eleverne skulle selv afgøre, om de ville tage imod skolens tilbud, men friheden kom på den anden side til at betyde, at »mange omsorgsfulde forældre søgte at holde deres unge borte fra denne lastens hule«. Endelig blev skolen beskyldt for at være en »kommunistrede«. Det var fuldkommen uberettiget, men typisk for klimaet i den kolde krigs dage.

Der var således mange odds at kæmpe imod. På det økonomiske område lykkedes det efter nogle års forløb at komme ind i mere smult vande, men Hal Koch var hverken stolt eller glad, da han efter ti års hårdt slæb forlod Krogerup i 1956. Han var tværtimod en træt mand

og valgte at stoppe, da der blev mulighed for at realisere vigtige planer inden for hans fag, kirkehistorien, på Københavns Universitet. Hans farvel var ledsaget af det ønske, »at skolen ikke må blive for dygtig og effektiv, og at der altid må være plads også for de mislykkede«. Hermed havde Hal Koch peget på et problem, der allerede havde været diskuteret i skolens lærerkreds, og som bestemt ikke er blevet mindre påtrængende efter 1956.

Bogen er let læst og rigt og godt illustreret. Måske ville nogle af billederne have stået klarere på et bedre stykke papir. Om bogen er der ellers at sige, at der er tale om en grundig og perspektivrig, men også afrundet fremstilling. Der lægges ikke skjul på vanskelighederne ved at føre de oprindelige tanker ud i livet eller på de meningsforskelle, der fra tid til anden kom til udtryk i kredsen omkring højskolen. Hal Koch forsøger ikke udstyret med nogen helteglorie, og noget sådant havde – mildt sagt – heller ikke været i hans ånd.

Nyboe Andersen konkluderer med rette, at Hal Koch og Krogerup Højskole har haft en væsentlig betydning for den danske folkehøjskoles udvikling. Samtidig blev Hal Koch som højskolemand ikke kun en parentes, men en oplevelse med varige spor og en inspiration for mange af de lærere og elever, han mødte i sine højskoleår. På den baggrund virker det særligt urimeligt, at man har opkaldt en *blind* vej i Humlebæk efter Hal Koch!

Jørgen Thomsen

Troels Jorn og Niels Peter Stilling: Billige boliger i Søllerød kommune. Buskehøj og byfornyelsen 1919–1994. Udg. Boplan a/s i samarbejde med Søllerød Museum 1994, 84 s.

Billige boliger i Søllerød kommune er udgivet i den dobbelte anledning, at bebyggelsen *Buskehøj* i Gl. Holte fylder 75 år, og at man samtidig har afsluttet en omfattende byfornyelse og renovering af de 84 boliger til den nette sum af ca. 35 mill. kroner.

En sådan dobbeltbegivenhed kan nok være værd at fejre, og det er den blevet med et lille, men indholdsrigt skrift, der falder i to dele. Direktør Troels Jorn, Boplan a/s, har på de første 20 sider beskrevet selve renoveringsprojektet, mens museumsinspektør Niels Peter Stilling på de resterende godt 60 sider har beskrevet bebyggelsens historie.

Beskrivelsen af selve renoveringsprojektet er i sig selv spændende læsning. At dømme ud fra beskrivelsen må der her have været tale om et særdeles vellykket forløb, hvor der har været en forbilledlig dialog mellem beboerne

på den ene side og bygherre, arkitekter, planlæggere m.v. på den anden side. Med gode illustrationer – fotos og tegninger – får læseren desuden et godt indtryk af bebyggelsen og problemerne i forbindelse med renovering.

Det, der bærer bogen, er dog Niels Peter Stillings historiske afsnit om baggrunden for bebyggelsen og dens historie. Her er tale om et særdeles vellykket stykke lokalhistorie, der formår at ryste en velskrevet og letlæst cocktail sammen af periodens generelle sociale og økonomiske historie, den lokalhistoriske litteratur og af interviews og samtaler med ældre beboere. Det er en opskrift, som mange forsøger sig med i den lokalhistoriske litteratur, men desværre ikke altid med samme gode resultat, som det her er tilfældet.

Historien om Buskehøj er interessant på flere måder. Buskehøj-bebyggelsen er bygget og har fungeret som arbejderboliger, og historien om bebyggelsen bliver derfor også et stykke arbejderhistorie fra Søllerød. Arbejderbevægelse og arbejderboliger er næppe det, flertallet af læsere umiddelbart forbinder med Søllerød, og da slet ikke med Gl. Holte. *At der i Søllerød Kommune fandtes arbejderhuse med lokum i gården, fællesvaskehus og 2-værelses lejligheder på 40 m² til børnerige familier, synes jo nærmest utænkeligt*, som Niels Peter Stilling skriver. Ikke desto mindre var det tilfældet.

Fra 1890'erne blev Søllerød præget af en kraftig befolkningstilvækst, som dels skyldtes et omfattende villabyggeri ved kysten og i Holte-området, dels en tilsvarende kraftig vækst i håndværker- og arbejderbefolkningen, selv om den sidste ikke synede så meget i sammenligning med det bedre borgerskab og dets palæagtige villaer i det smukke landskab. Husmændene og de jordløse arbejdere havde fra gammel tid været koncentreret omkring Holte. Med den kraftige befolkningsvækst kom også behovet for boliger til denne befolkningsgruppe i kommunen, et problem der for alvor blev taget hul på, da Socialdemokratiet i årene fra 1917 til 1921 for første og eneste gang i Søllerøds historie sad med et absolut flertal i sognerådet. Det er ikke tilfældigt, at Buskehøjs Billige Boliger, som bebyggelsen blev kaldt, blev opført i netop denne periode.

Allerede i 1887 var der lovmæssigt blevet skabt mulighed for at yde statslån til foreninger, der opførte *gode og sunde arbejderboliger*. Loven gjaldt dog alene København og de større købstæder, men her førte den i de følgende år til opførelsen af en række byggeforeningshuse. Lovene om statstilskud til boligforeninger i 1914 og loven om boliglån i 1917 var en udvidelse og videreførelse heraf. De tog sigte på byggeforeninger, hvis medlemmer var *ubemidlede personer af arbejderklassen*, ikke blot i

købstæderne og København, men også i handelspladser og købstadlignende landsbyer. En sådan landsby var Søllerød, og som et direkte resultat af lovgivningen stiftedes i 1917 *Foreningen til Opførelse af billige Boliger i Søllerød Kommune*. Med et socialdemokratisk flertal i sognerådet lykkedes det at få realiseret planerne, og det sidste arbejderhus stod færdigt i 1921, samme år som det politiske flertal skiftede. Søllerød fik hermed som en af de første landkommuner et socialt boligbyggeri.

Niels Peter Stilling beskriver ikke blot baggrunden for bebyggelsens opførelse, men også bebyggelsens beboere, den udvikling, der sker i beboersammensætningen, og endelig dagliglivet gennem en række erindringsglimt.

Et særdeles vellykket stykke lokalhistorie, der bør finde læsere uden for Søllerød kommune.

Inge Bundsgaard

Poul Porskær Poulsen: Godt tjent med navnet Ry. Ry Håndværker- og Borgerforening i 100 år. Ry Håndværker- og Borgerforening 1994. 160 s., 125 kr.

Ry Håndværker- og Borgerforening tog for nogle år siden den prisværdige beslutning, at man ville fejre foreningens kommende 100 års jubilæum ved bl.a. at udgive et jubilæumsskrift, som man engagerede historikeren Poul Porskær Poulsen til at forfatte.

Som anmelder kan det være vanskeligt at vurdere resultatet, når man ikke ved, hvilke emne- og tidsmæssige rammer forfatteren har haft for sit arbejde. Af et jubilæumsskrift at være hører det med sine 160 sider til i den tungere ende af skalaen. Set i forhold til omfanget forekommer indholdet desværre noget snævert.

Bogen giver ganske vist et glimrende og detaljeret billede af foreningens virksomhed i de forløbne 100 år, men med det omfang, bogen har fået, kunne man have forventet, at foreningens historie i højere grad var blevet skildret i sammenhæng og samspil med det samfund, den virkede i.

En sådan tilgangsvinkel lægges der op til i bogens indledende kapitel, der skildrer baggrunden for stationsbyen Rys opkomst, og byens udvikling frem til omkring 1. verdens-

krig. Her analyserer forfatteren såvel den fremvoksende bys erhvervsstruktur som befolkningens aldersmæssige og sociale sammensætning, ligesom der også ses nærmere på, hvorfra de mange nye stationsbyborgere kom.

I de følgende kapitler følger vi mere snævert foreningens virksomhed fra dens stiftelse i 1895 og frem til 1920, i mellemkrigsårene, under besættelsen og i efterkrigsårene frem til 1960, for at slutte af med perioden fra 1960 til ca. 1990. Vi får i disse kapitler et glimrende indtryk af foreningens aktiviteter, men skildringen har udpræget karakter af en gennemgang af forhandlingsprotokollerne. Det bliver i højere grad en opremsning af aktiviteter og initiativer end en analyse af foreningens rolle og betydning i og for byen og dens borgere.

Det er en skam. I en jubilæumsbog af dette omfang burde der også have været plads til en mere analyserende tilgang. Der er nemlig ingen tvivl om, at Ry Håndværker- og Borgerforening – i lighed med håndværker- og borgerforeningerne i de mange andre fremvoksende stationsbyer – spillede en central rolle for byen, især i de kritiske etableringsår omkring århundredskiftet og frem til mellemkrigsårene. En del, men også kun en del af denne betydning kan læses direkte ud af forhandlingsprotokollerne i form af foreningens mange aktiviteter og initiativer til bedste for byen og dens næringsliv. En anden, ikke mindre vigtig funktion, som disse foreninger også fik, var skabelsen af en lokal identitetsfølelse og af et lokalt byborgerskab. Netop håndværker- og borgerforeningerne er glimrende kilder til at studere både, hvordan en sådan lokal identitetsfølelse bevidst og ubevidst gradvis bliver opbygget, og hvordan der udkrystalliserede sig et egentligt byborgerskab, der på den ene side var dybt afhængigt af det omgivende landbosamfund og på den anden side definerede sig selv i klar modsætning hertil. Det er imidlertid alt sammen forhold, som kun indirekte kan læses ud af foreningens protokoller, men som ikke af den grund er en mindre central del af foreningens historie; men de bliver stort set ikke berørt i det foreliggende værk. Der er næppe tvivl om, at bogen vil blive studeret med interesse i Ry, men for en udenforstående læser gør den snævre tilgangsvinkel til emnet bogen mindre interessant, og det er ærgerligt.

Inge Bundsgaard

Indhold

Niels Kayser Nielsen: Sport og bondekultur – om foreningsliv i provinsen i mellemkrigstiden ..	3	<i>Øvrige anmeldelser</i>	
Bente Jensen: Hammershus Slotsruin mellem nationalt monument og turistseværdighed – 1896–1907.....	28	Nick Nyland: Skørbug, beskøjter og skibskirurger. Træk af søfartsmedicinens historie (Erik Gøbel).....	70
Debat		Henning Hall: Mammon og magt i Slottets skygge (Hans Bjørn)...	70
Nils Hybel, Per Ingesman, Jens E. Olesen og Bjørn Poulsen: Dansk senmiddelalderforsknings fremtid	48	Kirsten Borg: Korsør Fæstning (Jørgen Mikkelsen).....	72
Erik Nørr: Det danske historiske bibliografiske system. I anledning af at endnu et hul er blevet plomberet	55	Jette Mackintosh: Danskere i Midtvesten. Elk Horn-Kimballton bosættelsen 1870–1925 (Holger Dyrbye).....	73
Erik Helmer Pedersen: Landbofor- eningerne i historien	65	Jørgen Assens, Anette Eklund Hansen, Bjarne Bo Jensen og Margaret Nielsen: De slukkede vores tørst – og gjorde livet lidt rødere. Bryggeriarbejdernes forbund DBBMF 1898–1990 (Sidsel Eriksen).....	73
Anmeldelser		Bent Andersen, Jens Møllerup og Gunnar Kjær Mortensen: En dråbe i havet. Langeland under den 2. verdenskrig (Frank Weber).....	74
<i>Dansk Guldalder</i>		Ole Bergh: Aalborg Politi under besættelsen (Henrik Gjøde Nielsen).....	76
Bente Scavenius (red.): Guldalderhistorier. 20 nærbilleder af pe- rioden 1800–1850 (Niels Peter Stilling)	67	Poul Nyboe Andersen: Hal Koch og Krogerup Højskole (Jørgen Thomsen).....	78
Erik Husted: Fattig-Holm. Tre guldalderskæbner (Niels Peter Stilling)	68	Troels Jørn og Niels Peter Stilling: Billige boliger i Søllerød kom- mune. Buskehøj og byfornyelsen 1919–1994 (Inge Bundsgaard) ..	79
Jan Møller: Strandvejens Fisker- lejer. Træk af Øresundskystens kulturhistorie (Niels Peter Stil- ling).....	70	Poul Porskær Poulsen: Godt tjent med navnet Ry. Ry Håndværker- og Borgerforening i 100 år (Inge Bundsgaard)	80

Forside: Peter Hauberg (1844–1928) med Hammershus i baggrunden. Maleri af Bertel Hansen-Svaneke. Foto: Bornholms Kunstmuseum. Se Bente Jensens artikel i dette nummer.